

GÖTEBORGS UNIVERSITET
LITTERATUR, IDÉHISTORIA OCH RELIGION

Nytt vin i gamla läglar

Kyrkorum i Svenska kyrkan; då, nu och imorgon

New wine in old bottles

The inside of church buildings belonging to the Church of Sweden;
the past, the present and the future

Christopher Asker

Termin: vt 2014

Kurs: RKT235, 15 hp
examensarbete för magisterexamen

Nivå: Magister

Handledare: Bertil Nilsson

Abstract

This is a chronological comparative study about opinions expressed in the Church of Sweden when the parishes want to change the inside of a church building. Certain concepts in the study are church, holy and holiness.

Architecture plays an important role in the design of a church building. Some traditional theological terms that should be considered essential are *Via sacra*, *Domus Dei*, *Domus Ecclesiae*. My focus is churches from the 19th century. Today the buildings change in a lot of ways; theologically, practically, economically etc.

During the 20th century the churches have got a lot of new objects to use in the services and in the church building. I have been looking at some parishes to find out what they have done and thought about their churches. Finally I compare with some examples from Denmark, England and Germany.

church building – holiness - Church of Sweden – change - adjustment

Innehållsförteckning

1. Inledning	1
1.1 Inledning.....	1
1.2. Syfte.....	1
1.3 Frågeställning.....	1
1.4. Källor.....	2
1.5 Avgränsning.....	2
1.6 Metod.....	2
1.7. Forskningsöversikt.....	3
2. Grundläggande begrepp	5
2.1 Vad är en kyrka?.....	5
2.1.1 Ordboken.....	5
2.1.2 Kyrkoordningen.....	6
2.1.3 Kulturmiljölagen (tidigare Kulturminneslagen).....	7
2.2 Vad är heligt?.....	7
2.2.1 Verklighetens gräns.....	8
2.2.3 Avskildhet.....	8
2.2.3 Kyrkofrid.....	8
2.3 Andra Vatikankonciliet.....	9
3. Det svenskkyrkliga kyrkorummets arkitektur	10
3.1.1 <i>Via sacra</i>	10
3.1.2 <i>Domus Dei</i> contra <i>Domus Ecclesiae</i>	11
3.1.3 1800-talet.....	12
3.1.4 1900-talet.....	13
3.1.5 Förändringar under 1900-talet.....	14
3.1.6 Sammanfattande tankar (av 2-3.1).....	14
3.2 Kyrkorummets interiör.....	15
3.2.1 Nattvardsbordet.....	15
3.2.2 Dopfont.....	18
3.2.3 Förkunnelsens plats.....	19
3.2.4 Sammanfattande tankar (av 3.2).....	20

3.3 Idag: Vad ska ske med alla kyrkobyggnader?.....	20
3.3.1 Teologiska tankar om heliga rum.....	21
3.3.2 När Kyrkan lämnar kyrkan.....	21
3.3.3 Rum som väcker känslor.....	22
3.3.4 Kritik mot flexibla rum.....	22
3.3.5 Kyrkorum i en ny tid.....	23
3.3.6 Tankar vid ombyggnad.....	24
3.3.7 Sammanfattande tankar (av 3.3).....	24
3.4 Nyttillkomna kyrkliga inventarier.....	25
3.4.1 Ljusbäraren.....	25
3.4.2 Sittplatser.....	25
3.4.3 Ikonen.....	26
3.4.4 Komplementaltare.....	27
3.4.5 Julkrubban.....	27
3.4.6 Påskbord.....	28
3.4.7 Bibliska figurer.....	28
3.4.8 Dopträd.....	29
3.4.9 Nya musikinstrument och toner.....	29
3.4.10 Ny teknik.....	30
4. Kyrka i ny tid.....	31
4.1 Hur kan man göra?.....	31
4.2 På fältet.....	32
4.2.1 Askims församling.....	32
4.2.2 Lycke k:a.....	33
4.2.3 S:t Johanneskyrkan i Göteborg.....	34
4.2.4 Skallsjö k:a.....	36
4.2.5 Masthuggskyrkan.....	37
4.2.6 Vessige k:a.....	37
4.2.7 Utblickar i närliggande länder.....	38
4.3 Jämförande studie.....	39
5. Sammanfattning.....	43
Referenser.....	44

1 Inledning

1.1 Inledning

Svenska kyrkan äger och förvaltar 3400 kyrkor, kapell och bönhus i landet¹. Det är en stor rikedom på många sätt. Byggnaderna berättar om Sveriges historia, om den lilla bygdens historia och om kristen tro genom arkitektur, material, inredning och föremål, konstnärer och de människor som varit verksamma på platsen. De äldsta av dessa byggnader är från 1000-talet och än idag invigs nya kyrkorum. Rummen är således unika och präglade av sin plats och de människor som verkat där.

Idag finns dock en stor utmaning för Svenska kyrkan. Medlemsantalet sjunker, vilket innebär minskade medlemsavgifter. Dessa kyrkor kräver underhåll. Kyrkorna är till för att användas. Hur ska församlingar agera när intäkter genom medlemsavgift plötsligt går till att underhålla byggnader och inte människors (andliga) hälsa? Många församlingar sitter dessutom med fler kyrkor än vad man har behov av. Det som dessutom ställer till det är att Svenska kyrkan har inte rätt att göra vad som helst med sina kyrkor, när olika lagar sätter stopp.

1.2 Syfte

Uppsatsens syfte är att undersöka hur Svenska kyrkan förhåller sig till frågor gällande ombyggnad, ofta benämnd ”anpassning”, av äldre kyrkor, i synnerhet själva kyrkorummet, till de samtida och moderna behov som finns i församlingarna. Därmed tydliggörs vad för behov som föreligger vid sådana ombyggnader.

1.3 Frågeställning

Grunden för denna studie är att undersöka bakomliggande orsaker till de förändringar av kyrkorum (anpassningar) som ägt rum i Svenska kyrkans församlingar och se vad som förändras. Anledningarna kan vara teologiska, ekonomiska, praktiska eller grundade i något helt annat. Det kan vara små förändringar eller omfattande. Jag vill se vad församlingar förändrar och vilka anledningar som förs fram. Som bakgrund är det värdefullt att se vad kyrkorummet är enligt definition, i både kyrklig och juridisk mening, samt lagar som reglerar kyrkorna och vad församlingar får göra med sina kyrkor. En kort tillbakablick bakåt i historien kan tydliggöra hur det har sett ut.

---

¹ Svenska kyrkans hemsida 20.01.2014 <https://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?di=906973>.

1.4 Källor

I första hand är kyrkobyggnader som fysiska dokument källor. Ibland är dessa omskrivna i församlingars egna artiklar och skrifter om den enskilda kyrkans historik, men också sammanträdesprotokoll från kyrkoråd och kyrkofullmäktige. Jag har valt ut ett antal kyrkor som under sin tillvaro och främst under senare år byggts om interiört och ibland även exteriört. Jag har valt att utgå från kyrkor i Göteborgstrakten dels för att jag känner till en del av dessa sedan tidigare och dels för att ha möjlighet att besöka vid behov. De kyrkor som jag använder mig av är Askims kyrka, Billdals kyrka, Lycke kyrka, Masthuggskyrkan, Mikaelsskyrkan, S:t Johanneskyrkan, Skallsjö kyrka och Vessige kyrka. Därefter omnämner jag i korthet om hur kyrkor byggts om i Tyskland och England samt ett exempel i Danmark; Thyborøn.

Det finns en del litteratur om hur man anpassat kyrkor och kyrkorum efter vår tids behov. Dessa är av stort intresse. Sedan finns en del artiklar från olika magasin och tidskrifter, annan teologisk litteratur om kyrkorum och dess innehåll, liksom Kyrkoordningen och Kulturmiljölagen.

1.5 Avgränsningar

Man kan vitt och brett fundera kring kyrkliga byggnader. Jag har valt att samfundsmässigt fördjupa mig i Svenska kyrkan, vars kyrkorum sträcker sig under tusen år. Under 1800-talet byggdes många klassiska (sals)kyrkor, vilka i folkmun kom att benämnas *tegnérlador*, efter biskop Esaias Tegnér. Jag gör därför en avgränsning bakåt i tiden genom att inleda med kyrkor från denna tid och fram till idag. Dock följer en del begrepp med från urkyrkan liksom vad för innehåll i möbler (vad vi idag kallar kyrkliga inventarier) ett kyrkorum många gånger har. De kyrkliga inventarier jag har med är i sig ett urval. De som omnämns är både stora och små föremål. Några är rent praktiska, andra innehar en större teologisk tyngd. Presentationen med kyrkliga inventarier som följer kan med all säkerhet göras längre.

1.6 Metod

Inledningsvis är det av intresse att få fram definitionen bakom några ord och begrepp, såsom vad Svenska kyrkans styrdokument säger om *kyrka* och *kyrkorum*. Intressant är också vad ordböcker ger om orden. Ordet *helig* angränsar till kyrkorummet och jag ser närmare på vad det ordet (begreppet) innebär. Därefter är det det synliga kyrkorummet som avhandlas, från

1800-talet och fram till idag. Några väsentliga begrepp för kyrkorummet presenteras liksom vad för inredning som finns i och karakteriserar kyrkorummet; kyrkliga inventarier. Det får följas av vad för nya (1900- och framåt) föremål som plockats in i kyrkorummet. Ett större steg än att ta in nya föremål är att bygga om, förändra, anpassa kyrkorummet och kyrkobyggnader efter nya behov. Några exempel följer som konkretiserar det som olika församlingar gjort i sina kyrkor. Jag använder mig av en jämförande kronologisk metod där jag utgår från några kyrkorum och ser närmare på vad som församlingarna har förändrat och hur man har tänkt. Det för att kunna se vad för anledningar som ligger bakom de anpassningar som dessa församlingar har gjort.

1.7 Forskningsöversikt

Det finns en del namn som är stora inom forskningen kring kyrkoarkitektur och kyrkobyggnader. Axel Rappes prästmötesavhandling (1962) lyfter kyrkorummets teologi i en samling essäer. Här bör nämnas de två synsätten på kyrkan; *Domus Dei* och *Domus Ecclesiae*. Centralt för honom är också *Via sacra*, den framåtskridande rörelse som kyrkorummet har i arkitektur tillika teologi. Dessa begrepp berättar om kyrkorummets grund och struktur. De är således intressanta att ha med sig vid tankar om förändring av kyrkorum.

Gunnar Granberg står som redaktör bakom två verk som exemplifierar mångfald av möjligheter utifrån ett och samma kyrkorum, där olika behov får komma till tals. Det är två olika kyrkor som lyfts fram tillsammans med deras förutsättningar. Böckerna innehåller också rikligt med bilder och texter om dessa processerna samt hur man arbetat på andra platser, i Sverige och i Europa med ombyggnader av kyrkorum.

Peter Bexell och Gunnar Weman har tillsammans varit redaktörer för vad de själva benämner ”samtalsbok” för att använda när kyrkorummets innehåll och användning diskuteras. Owe Wikström och Catharina Segerbank har skrivit och undersökt begreppet *helighet*. Därutöver finns en del artiklar, av olika slag, som berör kyrkorummet funktion då som nu.

Svenska kyrkan gav tillsammans med Verbum ut *Levande arv – teologisk eftertanke och praktiska råd vid förändring av kyrkobyggnader* (2007). En projektgrupp där Boel Hössjer Sundman är redaktör delar in denna bok i tre rubriker (Kyrkorum – Gudstjänstrum, Förändra och bevara samt Kyrkobyggnaden som levande kulturarv). Bokens inledning rör just detta med nya behov i kyrkobyggnaden. Göteborgs stift gav år 1997 ut en projektrapport

Gudstjänsten i centrum som har ett kapitel under rubriken "Församling i för stora kläder". Det avsnittet visar hur en församling kan tänka gällande ombyggnad. Flera skisser finns som tydliggör de olika förslagen.

Riksantikvarieämbetets projekt *Sockenkyrkorna – kulturarv och bebyggelsehistoria* (1996-2001) ger värdefull information kring enskilda kyrkobyggnader, statistik och kartor kring Sveriges kyrkor.

2 Grundläggande begrepp

2.1 Vad är en kyrka?

En relevant grundfråga är vad en kyrka i själva verket är, åsyftande själva kyrkorummet, alltså inte i egenskap av trossamfund eller organisation. Vad säger ordboken? Vad säger Svenska kyrkans styrdokument?

2.1.1 Ordboken

Centralt för att kunna diskutera anpassningar av kyrkorum är att fundera kring vad en kyrka är. Finns det någon skillnad mellan orden kyrka, kyrkorum och kapell? Etymologiskt betyder ordet *kyrka* ”till Herren hörande”² eller ”Herrens hus”.³ Bonniers ordbok säger om ordet kyrka att det i första hand är ”ett hus där man håller gudstjänst, (kristet) tempel” och i andra hand ”(organiserad) sammanslutning av kristna...; kristenhet, alla kristna”.⁴ Ordet kapell syftar i första hand på ”liten kyrkobyggnad till exempel *begravningskapell*; (privat) gudstjänstlokal till exempel *slottskapell*; sidorum i större kyrka”.⁵ (Andra och tredje hand har med musikaliska konstellationer respektive båtar att göra). Som förklaring till ordet katedral står det kort ”domkyrka”.⁶

Nästa steg är att se vad Svenska Akademiens Ordbok ger. Den lyfter flera betydelser av ordet varav den första hör till byggnaden och där betonas att kyrkan, när det rör den svenska kontexten, företrädesvis hör till församling inom den ”svenska statskyrkan”.⁷

Ordet kapell betyder etymologiskt *kāpa* eller *kappa* åsyftande på den helige Martins kappa. Som relik förvarades denna kappa i en bönesal tillhörande de franska konungarnas palats. Själva rummet kom så småningom att benämnas efter föremålet, vilket sedan applicerats på flera byggnader. Dess första ordförklaring är just en gudstjänstbyggnad som kompletterade en kyrka, en annan del av församlingen. Det kan vara en gudstjänstlokal som finns i en för övrigt profan byggnad (exempelvis slottskapell), för ett särskilt kyrkligt ändamål (såsom begravningskapell). Sedan omnämns också kapell som gudstjänstrum för andra religioner och samfund, men också som ett mindre rumsligt utrymme, eller en tillbyggnad, i en större

² Bonniers Konversationslexikon del 8 (1947), s. 664.

³ Wessén (2002) s.v. ”kyrka”, s. 246.

⁴ Bonniers svenska ordbok (1996) s.v. ”kyrka”, s. 295.

⁵ Bonniers svenska ordbok (1996) s.v. ”kapell”, s. 251.

⁶ Bonniers svenska ordbok (1996) s.v. ”katedral”, s. 256.

⁷ SAOB s.v. ”kyrka”, spalt: K3513.

kyrka ("i katolska kyrkor med eget, åt visst helgon invigt altare").⁸

2.1.2 Kyrkoordningen

Kyrkoordningen (KO) är Svenska kyrkans styrdokument och innehåller allt från vad en församling är till hur de kyrkliga valen går till. "En huvuduppgift för kyrkoordningen är att ange de strukturer och beslutsformer som ger de bästa förutsättningarna för Svenska kyrkan att fullfölja sin kallelse." Kyrkoordningens funktion beskrivs också som att föra samman teologi och juridik.⁹

Det tjugosjunde kapitlet i KO heter Invigningshandlingar syftande på kyrkorum och på begravningsplatser. I korthet gällande det första så invigs (samt då man på nytt tar ett rum i bruk) ett kyrkorum genom en kyrkoinvigningsmessa, ledd av biskop eller dennes utsände. Gudstjänsten ska innehålla bibelläsning, bön och "tillkännagivandet om att invigning härigenom skett".¹⁰ Ungefär det samma ska ske om kyrkorummet tas ur bruk. I den inledande texten talas det om kyrkorummet som "en särskild plats för tillbedjan och lovsång, en helig plats. Ett fredat rum och ett himmelrikets tecken." De meningarna säger något om rummets karaktär.

Den tionde avdelningen, under namnet *Kyrkobyggnader*, har en inledande text om kyrkobyggnadens funktion, byggnader som kom att kallas för kyrka, "det som hör Herren till". Tidigt i kristendomens historia började man att bygga särskilda rum och byggnader för sina gudstjänster. Kyrkobyggnaderna vittnar idag om Guds närvaro, såväl i stad som på landsbygd. Det är här många vill vara när livet blir allvarligt, för att dela glädje och sorg. Det står, som ett förtydligande, att då rummet är för särskilda ändamål, ska det som sker där stämma överens med "kyrkans tro, bekännelse och lära". Inget som sker i kyrkorummet får kränka rummets helgd.¹¹

Catharina Segerbank lyfter fram att man kan urskilja två sidor av kyrkorummet som heligt rum. Den ena att rummet som sådant är heligt, att byggnaden därmed är annorlunda än andra byggnader. Den andra sidan menar att det är innehållet, det som sker i rummet, rummets funktion som är heligt. I nuvarande kyrkohandbok finns ingen tydlighet i vad i

⁸ SAOB s.v. "kapell", spalt: K433.

⁹ Kyrkoordningen s. 4.

¹⁰ Kyrkoordningen 27 kap 1 §.

¹¹ Kyrkoordningen 10 kap.

kyrkoinvigningsgudstjänsten som gör att (kyrko-)rummet blir heligt.¹²

I den tidigare kyrkohandboken, från 1942, var det tydligare att själva rummet var heligt. I den ordningen övergick orden ”ditt hus” och ”denna helgedom” till att senare i gudstjänsten bli ”kyrka”. Då var biskopen självskriven i den gudstjänsten. Tidigare i historien var det biskopen som i princip gjorde byggnaden helig. Idag kan det delegeras till en präst.¹³

2.1.3 Kulturmiljölagen (tidigare Kulturminneslagen)

I denna lagens fjärde kapitel, *Kyrkliga kulturminnen*, finns det första huvudstycket under rubriken *Kyrkobyggnader och kyrkotomter*.

”Kyrkobyggnader och kyrkotomter skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvanskas.

Kyrkobyggnader enligt denna lag är byggnader som före den 1 januari 2000 har invigts för Svenska kyrkans gudstjänst och den 1 januari 2000 ägdes eller förvaltades av Svenska kyrkan eller någon av dess organisatoriska delar.”¹⁴

Om byggnaden är tidigare än från 1939 krävs tillstånd från Länsstyrelsen vid ingrepp. Det kan handla om om- och tillbyggnad, flyttning av fast inredning, ändring av konstnärliga föremål, ändrad färgsättning etc.¹⁵ Likaså krävs tillstånd för ändring, reparation eller flytt av lösa inventarier ”från den plats där det sedan gammalt hör hemma”.¹⁶ Noterbart är att ungefär hälften av de kyrkor som omfattas av lagskydd byggdes upp när begreppet Svenska kyrkan inte fanns.¹⁷

2.2 Vad är heligt?

Ett ord och begrepp som onekligen dyker upp när man talar om kyrkor och kyrkorum är *heligt*. Vi kan lite slarvigt säga när någonting i vår vardag rubbas - Är ingenting heligt längre? Kanske kan man utläsa något mer; en önskan om att inget ska förändras, en bön om trygghet och om tillit, om att någonting ska få vara avskilt för världen; heligt.

¹² Segerbank 1996, s. 38.

¹³ Segerbank 1996, s. 33 f.

¹⁴ Kulturmiljölagen 4 kap 2 §.

¹⁵ Kulturmiljölagen 4 kap 3 §.

¹⁶ Kulturmiljölagen 4 kap 9 §.

¹⁷ Dahlberg 2008, s. 373.

2.2.1 Verklighetens gräns

Owe Wikström skriver om heliga rum i *Om heligheten* och lyfter tidigt fram *tröskeln* som begrepp. Tröskeln som en gräns mellan två olika sätt att vara i den verklighet vi lever i; det profana och det religiösa. Man träder in i ett heligt rum, avskild från övriga världen pekande mot ”en osynlig rymd, en efterlängtnad och en besjungen”.¹⁸ Att rummet är heligt märks inte minst genom kroppsspråk; korstecken, vigvatten, tar av sig hatten eller skorna, täcker huvudet, bär en målad prick i pannan etcetera. Wikström refererar till psykoanalytiker Winnicotts term *övergångsområde*. Vi är på platsen mellan himmel och jord. Det heliga rummet, basilikan, beskrivs av Wikström som både en idébild av ”det kommande himmelska Jerusalem” och det vi har bakom oss, Paradiset. Ett rum där ursprunget, genesis och eskatologi blir ett. När den religiösa människan är i och upplever det heliga rummet så är hon inte beroende av tid och rum. Det blir ett tillstånd likt orden i lovprisningen: Det som var av begynnelsen, nu är och skall vara. Människor når ritens magi genom liturgi, andakt och gudstjänst.¹⁹

2.2.2 Avskildhet

Det heliga är det avskilda. Martin Modéus går till ordets etymologi och talar om heliga rum som *gläntor* där den enskilda individen får vara ifred.²⁰ Dessa platser finns i alla kulturer; kyrkor, synagogor, moskéer och tempel. Platser där människan kan vara i fred från andra och omvärlden. Modéus skriver att det både är något som vi människor skapar, men också något vi finner. Våra gläntor blir de platser där vi kan försöka att nå det heliga. Våra traditioner med till synes märkliga vanor och riter är just försök att skapa avskildhet från vardagen. Dessa bruk innebär inte en praktisk eller ekonomisk vinning för oss. Modéus exemplifierar med julgranens betydelse, men vi kan enkelt göra vår egen lista över vad vi gör för trivsel, av tradition och vana. Genom detta försöker vi förnimma det gudomliga. Gläntorna vill visa att det gudomliga finns, inte som något ouppnåeligt, utan här där vi är.²¹

2.2.3 Kyrkofrid

Detta begrepp har två innebörder, skriver Catharina Segerbank. Kyrkogården och kyrkobyggnaden är avskilda från det övriga samhället genom deras funktion. De får därför inte vanhelgas genom vare sig ord eller handling. Den andra aspekten har med de människor som söker sig dit att göra; asylrätten. Befinner sig en människa där så är det enbart hon själv

¹⁸ Wikström 2003, s. 65.

¹⁹ Wikström 2003, s. 67 f.

²⁰ Modéus 2000, s. 25.

²¹ Modéus 2000, s. 26.

som kan besluta om att gå därifrån. Likaså får inte våld mot någon ske där. Det är en tanke och rättighet som varat lika länge som människan rest tempel och haft heliga platser. Den utvecklades genom historien och övertogs av Rom när kristendomen blev statsreligion. Efter Birger Jarls död levde kyrkofriden vidare i landskapslagarna. Här omfattade kyrkofriden resan till och från kyrkan samt ibland också det vardagliga livet under vissa kyrkliga högtidsdagar. Reformationen kom att ta bort kyrkorummet som asylrätt för brottslingar. Under 1800-talet utökades kyrkofriden till att gälla även gudstjänster i andra religiösa sammanhang än i det kristna. Under 1900-talet var det gudstjänsten som inte fick störas.²² I Brottsbalken framgår det att om man på något sätt stör allmän gudstjänst, andakt, förrättning eller liknande så kan man dömas till böter eller till fängelse i max sex månader.²³

2.3 Andra Vatikankonciliet

Konciliet är den katolska kyrkans högsta och främsta organ där biskoparna med och under påven sammanträder och därmed företräder *Kyrkan* med stort K. Biskoparna företräder sina kyrkor och speglar därmed kristenheten och dess plats i världen.²⁴ Ett begrepp som här var aktuellt är *cooperatio*, det vill säga medverkan. Gudstjänsten ska ses som ett skeende där hela Kristi kropp kan och får vara delaktig, genom Kristus riktade mot Gud. Det är en reversibel verkan, där människor ärar Gud, men där också människorna blir helgade genom sin tjänst.²⁵ Församlingsmedlemmar, de döpta, uppmanas till att engagera sig i gudstjänsten. Evangeliska kyrkor undviker dock ordet *cooperatio*, hänvisande till *sola fide*,²⁶ även om innehållet, syftande på medverkan och det bemyndigade det innebär, är centralt då tron därmed ses som något aktivt.²⁷

Något som fick stor påverkan runt om i världen var schemat om liturgin. Grunden för gemenskap i församlingslivet är gudstjänsten. Mässan ska firas på grundspråk, församlingen ska kunna höra det som prästen säger och ber, och mässan måste framförallt vara mer än ett skådespel för församlingen.²⁸

---

²² Segerbank 1996, s. 29 ff.

²³ Brottsbalken 16 kap 4 §.

²⁴ Pedersen 1970, s. 22.

²⁵ Vajta 1970, s. 136 f.

²⁶ *Sola fide*: Martin Luther menade att människans tro är grunden för hennes rättfärdiggörelse, ej hennes handlingar.

²⁷ Vajta 1970, s. 139.

²⁸ Lindbeck 1970, s. 38 f.

3 Det svenskkyrkliga kyrkorummets arkitektur

”Kyrkobyggnaden i dess helhet måste från grunden till alla dess minsta delar ega karaktären af ett Guds hus, den måste vara liturgisk från början till slut och icke blott erbjuda det nödiga rummet för de särskilda gudstjänsthandlingarna utan äfven i sig innesluta uttrycken för *desamma*. ”²⁹

Med andra ord, själva rummet förkunnar i hela sin arkitektur och inredning liksom rummets användningsområde, att rummet finns för att människor ska fira gudstjänst där och visa på de kyrkliga handlingarna. Till det kommer föremål av olika slag. Själva byggnaden blir en symbol för det heliga.

Svenska kyrkan utgav boken *Levande arv* som just handlar om kyrkorum och olika perspektiv på förändringar i dessa. Där ges följande beskrivning av kyrkobyggnadens symbolik ”Den öppnar sig mot något bortom det synliga genom det heligas närvaro i rummet.” Rummet försöker berätta och få dem som kommer dit att uppleva något mer än vad man gör på andra platser. Rummet blir ett redskap.³⁰ En symbol som finns i kyrkorummet är korset eller krucifixet, vilket utgör en innehållsdeklaration av vad kyrkan är och bekänner. En korsformad kyrka kan just få denna symbolik, Kristus på korset, där kyrkans folk är Kristi kropp manifesterad.³¹ Kyrkorummen har i alla tider förändrats och anpassats efter nya behov och stilar, så skedde redan under gotiken, även om det idag kan vara känsligt.³²

3.1.1 *Via sacra*

Den heliga vägen är som det låter färden längs en väg, det kristna livet, mot målet som är evigheten. Det är vägen från kyrkporten till altaret som symboliserar den vägen. Motivet finns även i andra kulturer, exempelvis i det forna Egypten och dess pyramider. I den kristna kontext där Rom hade en framträdande position var *Via sacra* särskilt viktig i arkitekturen genom de så kallade *vägkyrkorna*.³³ Ursprungligen var det rundkyrkor där vägen gick runt altaret som stod i cirkelns mitt. Tanken var att alla skulle vara lika nära det heliga.³⁴

²⁹ Citat från Allmänna anvisningar rörande kyrkobyggnader på nådig befallning sammanfattade af Kongl. Öfverintendents-embetet, 1887. Stockholm. Publicerat i: Brander Jonsson 2008, s. 12.

³⁰ Hössjer Sundman 2007, s. 30. Citatet från samma sida.

³¹ Hössjer Sundman 2007, s. 35.

³² Berthelson 1965, s. 126 (även s. 122).

³³ Rappe 1963, s. 41.

³⁴ Rappe 1963, s. 36.

De flesta svenskkyrkliga kyrkorummen är vägkyrkor. Dessa uttrycker en framåtskridande rörelse; från dopfunten, som ofta fanns precis innanför kyrkporten, mot altaret och det där bortom.³⁵ Under 1900-talet har en del kyrkor av rundkyrkokaraktär dock byggts.

3.1.2 *Domus Dei contra Domus Ecclesiae*

Frågan om hur kyrkorummet ska ses är ytterst sett teologiskt. För de kristna har kyrkobyggnaden en särställning bland alla byggnader. Det är Guds eget hus, även om orden från Apostlagärningarna lyder ”Gud bor inte i tempel byggda av människohand.” (Apg. 17:24). De olika kristna familjerna (katolska, ortodoxa och protestanter) med sina samfund har olika tankar om kyrkorummet, dess helighet och helgd. Prosten Axel Rappe skriver om templet i Jerusalems betydelse som en särskild plats för möte mellan människa och gudom. Samtidigt betonar han att bara för att kyrkorummet tillhör Herren, så finns inte Gud enbart där, att Gud är större än rummet.³⁶

Rappe leder vidare med begreppen tempel, kropp och församling. Han stödjer sig på Wilhelm Hahn som menar att dessa tre avser ett och samma. Det är ett drag man kan utläsa i både evangelier och vilka Paulus talar om. Det gamla templet har fallit och det nya tar plats i de församlade kristna, i kyrkan som är Kristi kropp. ”Det är ett tempel, som ”icke är gjort med händer”, ett ”andligt hus”, byggt av ”levande stenar” (1 Petr. 2:5), vars ord Rappe stödjer sig på.”³⁷ Tanken om templet från gamla testamentet blir fullkomlig i nya testamentet genom Kristus själv. ”Ty i honom har hela den gudomliga fullheten förkroppsligats och tagit sin boning.” (Kol 2:9). Går vi vidare till de apostoliska skrifterna så beskrivs församlingen som tempel och ”Guds hus”. Rappe betonar dock att församlingen med Kristus utgör en levande kropp som ej kan delas.³⁸

Ekklesia är det grekiska ordet för *församling*. Det nya templet, skriver Rappe, är dels ”... byggt i människors hjärtan[...]” och dels genom att bli synlig i den kristna församlingen. Det är något vi konkret kan se och något som är abstrakt. De församlade hade i sin tur behov av att kunna dra sig undan för gudstjänst, men framförallt trons mysterium, dop och nattvard. I början var de kristna hemma hos varandra, men detta kom att övergå, jämsides med urkyrkans tidigaste liturgi, till gudstjänster i särskilda rum (kyrkorum). De arkeologiska fynd som finns från 200-talet visar att det inte blott funnits ett gudstjänstrum, utan flera rum och

³⁵ Hössjer Sundman 2007, s.48 ff.

³⁶ Rappe 1962, s. 14.

³⁷ Rappe 1962, s. 16.

³⁸ Rappe 1962, s. 16. Citat från samma sida.

ibland flera byggnader. Vår tids församlingscentrum fanns på något sätt också då. Sålunda *Domus Ecclesiae*, ett Kyrkans hus åsyftandes församlingen. Till skillnad från gammaltestamentlig tid så trodde man inte att Gud själv bodde i huset (*Domus Dei*). Det gjorde församlingen.

3.1.3 1800-talet

Det som omedelbart slår en när man har varit inne i olika kyrkorum är att dessa likt all annan inredning är representanter för sin tid, liksom även själva byggnaderna givetvis är. Många av de kyrkor som för flertalet är ”riktiga kyrkor”, det vill säga de så kallade Tegnér-ladorna kom till under 1800-talets slut. Tre personer som lämnat stora avtryck genom konst och interiör i många av våra kyrkor är Carl Georg Brunius (1792-1869), Helgo Zettervall (1831-1907) och Uddo Lechard Ullman (1837-1930). För de två sistnämnda hörde gudstjänstbesökarens upplevelse av rummet som heligt nära samman med rummets arkitektur.³⁹ Idealen var medeltidens romanik och gotik. Kyrkan fick tre tydliga sektioner med olika profil. Från porten skulle man se genom det dunkla kyrkrummet mot koret. Brunius benämnde koret för *det allra heligaste*, som badade i ljus.⁴⁰ I boken *Levande arv* ges följande beskrivning: ”Genom arkitektur och konst skulle besökaren stämmas till andakt och förnimma heligheten.”⁴¹

Ullman lanserade begreppet *högtidlighet* i sammanhanget. Det fanns röster som förespråkade ett tämligen neutralt rum, där man betonade åhörarnas roll. Ullman menade att det måste finnas ett samband mellan det yttre och det inre. Det skulle gälla oavsett om man talar om gudstjänstordning, liturgiska föremål eller själva kyrkorummet. Brander Jonsson skriver ”Det yttre skulle spegla det inre.” Kyrkobyggnaden vittnar om andlig storhet och det himmelska.⁴²

Zettervall förespråkade att man använde sig av de så kallade gammalkristna stilarna, vilka uppkommit i fornkyrkan och Bysans, samt medeltidsstilarna. I Sverige är enbart de sistnämnda aktuella. I fråga om dess arkitektur kan inspiration hämtas värdig ett kyrkorum. Han tänkte sig tre heliga platser i kyrkorummet: dopfunt (livets början), predikstol (livets fortgång) och altare (livets ”höjdpunkt”). De kan beskrivas som rot, stam och krona.⁴³

³⁹ Brander Jonsson 2008, s. 9.

⁴⁰ Brander Jonsson 2008, s. 10.

⁴¹ Hössjer Sundman 2007, s. 44.

⁴² Brander Jonsson 2008, s. 11. Citatet från samma sida.

⁴³ Brander Jonsson 2008, s. 12 f.

Sammanfattningsvis ser jag det som att det i arkitekturen fanns en strävan att efterlikna de stora katedralerna byggda under gotiken, med flera skepp, kryssvalv samt rik utsmyckad fasad.⁴⁴ Kyrkorummet skulle därmed kunna beskrivas som närmast fulländat.

I Riksantikvarieämbetets kartläggning *Sockenkyrkorna* har man fått fram god statistik kring kyrkorna i Sverige. Mellan 1760-1860 byggdes oerhört många kyrkor, vilket kan jämföras med vad som hände under medeltiden, men den här gången i hela landet. En metod som förekom i hela riket, med undantag av Skåne, var den att man först rev den gamla kyrkan och sedan byggde nytt.⁴⁵ Anledningar bakom är dels stor befolkningsökning under 1700-talet och dels inomkyrkliga motiv. Äldre medeltida byggnader fick lämna plats åt stora, ljusa rum. En del kyrkor hamnade på nya platser, exempelvis vid järnvägssamhällen och andra orter som växte.⁴⁶ Klocktorn och vapenhus är exempel på vanliga typer av tillbyggnader.⁴⁷

3.1.4 1900-talet

De två begrepp som fanns i tankarna vid 1900-talets inledning var kyrkan som *folkkyrka* och *nationalromantiken*.⁴⁸ Rummet skulle vara stort och ljust, i vilket formmässig klarhet och enkelhet skulle råda, resonerade arkitekt Lars Israel Wahlman (1870-1952). Rummet skulle genom och med sig själv vittna om Guds nåd. Ett exempel på det är Engelbrektskyrkan (uppförd 1910-14), som Wahlman ritade.⁴⁹ Den har två entréer från sidorna från vilka besökare direkt inträder i själva kyrkorummet. Kyrkorummet skulle vara nordiskt i sitt tilltal, öppet och utan pelargångar, medan själva koret framhävde det mer mystiska och överdådiga för att efterlikna det orientaliska uttryckssättet i guld, färg och ljus. Dopfunten är nedsänk och är placerad nästan i skymundan i sitt baptisterium⁵⁰, upplyst av en stor väggmålning föreställande Jesu dop. I koret finns motiv från Uppenbarelseboken. Predikstolen utgörs av ett träparti som växer fram ur den tjocka stenväggen, påminnande om att Guds ord har kraft att bryta igenom.⁵¹

---

⁴⁴ Hössjer Sundman 2007, s. 43.

⁴⁵ Lindahl 2008, s. 18.

⁴⁶ Sporrang 2008, s. 71.

⁴⁷ Lindblad 2008, s. 308.

⁴⁸ Brander Jonsson 2008, s. 13.

⁴⁹ Brander Jonsson 2008, s. 14.

⁵⁰ Baptisterium är ett dopkapell eller en dopkyrka. Det kan vara en del av ett kyrkorum eller en fristående byggnad.

⁵¹ Brander Jonsson 2008, s. 15 f.

3.1.5 Förändringar under 1900-talet

Anledningarna till att kyrkorum förändras kan vara många. Det kan vara sådant som kommer inifrån församlingens verksamhet, men också sådant som (den enskilda) församlingen inte själv kan styra över. Ett exempel som *Levande arv* ger är att många bostäder har byggts i vilka barnfamiljer flyttat in. Dessa besöker sedan den månghundraåriga kyrkan. Frågor som kan aktualiseras är hur församlingen ska göra med dopfunten som står placerad inne i ett litet hörn, hur den nya barnkören ska få plats i det lilla koret, var en barnhörna i kyrkorummet kommer till sin rätt eller någonting annat. Det att vara kyrka kräver hela tiden nytolkning av sitt sammanhang, vilket givetvis får konsekvenser i hur kyrkorummets utförande ser ut.⁵²

Allteftersom tiden går tillkommer nya behov också i kyrkan. Det är det som sker med levande byggnader. Förr var det vapenhus och sakristior, under senare år har det blivit viktigt med toaletter och kök/pentry i kyrkorna. För att inte tala om dagens teknik, som också ska få plats. Kyrkor har i alla tider och så än idag fått ta emot gåvor och donationer i form av konst, hantverk, inredning. Rummet berättar genom detta sin och platsens historia, och självklart om kristen tro. I våra kyrkor finns sådant som används varje gudstjänst och sådant som används ibland. Det utsätts därför givetvis för slitage i och med den dagliga användningen. Det är det här som gör att rummet är levande, det vill säga det som skiljer kyrkobyggnaden från att vara museum, att rummet används.

3.1.6 Sammanfattande tankar (av 2-3.1)

Det som särskiljer kyrkorummet från andra rum är dess särskilda användning. Rummet är i bruk, där grundanvändningen är till för gudstjänsten. Rummet i sig berättar om kristen tro genom sin arkitektur och de föremål som finns där. Genom åren har färg och form skiftat, men innehållet har varit detsamma. Rummet berättar om Sveriges historia och den specifika hembygdshistoria som finns just där, genom samma arkitektur och föremål. På så vis är rummet också ett museum. I första hand är dock kyrkorummet levande, i den bemärkelsen att det används. Det är en plats som med sin inredning rör kristendomens kärna, mysteriet, Kristi närvaro i dopets vatten och i bröd och vin. Det är ett bödens rum, där människor delar sitt innersta med varandra och med Gud. Somliga återkommer vecka efter vecka, andra när stora familjeangelägenheter äger rum, och andra blott någon enstaka gång. Det som är gemensamt är att rummet anses vara heligt.

---

⁵² Hössjer Sundman 2007, s. 16.

Det vi kan se ovan är att dessa rum är i ständig omvandling mot morgondagen med ett bestående budskap. En utmaning för församlingarna är att i det föränderliga samhället vill människor i allmänhet att deras kyrkor ska stå för varaktighet och finnas kvar som tidigare, även om samhället är sekulariserat.⁵³

Synen på kyrkobyggnaden har förändrats. Från att under tempeltiden varit *Domus Dei* till att med de första kristna bli *Domus Ecclesiae*. Allteftersom tiden gick vände pendeln återigen till *Domus Dei*, där kyrkobyggnaden allena gällde. Under 1900-talet har församlingshem och kyrkkaffe, det vill säga gemenskap, återigen blivit viktiga signum för den kristna församlingen och gudstjänsten, ett *domus Ecclesiae*. Kyrkorummets helgd har dock fortsatt vara i det mänskliga medvetandet. Det märktes inte minst när asylsökande fördes ut ur Alsike kloster av polismyndigheten.⁵⁴ Kyrkan som fristad, om än dock lagstiftad sådan, var självklar.

3.2 Kyrkorummets interiör

Till gudstjänsten i kyrkorummet finns några särskilda inventarier, altare, dopfont och predikstol/ambo, där de två förstnämnda dessutom är nära sammankopplade med var sitt sakrament. Föremålen delas upp i *kyrkliga inventarier* och *fast inredning*. Kulturmiljölagens fjärde kapitel ”Kyrkliga kulturminnen” reglerar vad som är vad tillsammans med Jordabalken andra kapitel ”Tillbehör till fastighet”.

3.2.1 Nattvardsbordet

Altarets ursprungliga funktion var helt och hållet praktisk. Det skulle tjäna som nattvardsbord för den heliga måltiden. Bordet kunde framtagas för detta ändamål och därefter ställas åt sidan. Rappe talar om begreppet *mensa*, som syftade på hela bordet. Han betonar att man senare i historien enbart använt begreppet om altarets bordsskiva, men alltså inte ursprungligen. Det första Korinthierbrevet (10:21) talar om bordet som *mensa Domini*, Herrens bord.

Om hur bordet förheligades, skriver Rappe ”Något av den helighet, som nattvardselementen representerade, överfördes till bordet, som uppbar dem.” Under 200-talet blev också liturgin allt viktigare. Bordet övergick från måltidsbord till ett mer rituellt bruk. Bordet i sten

⁵³ Stengård 2004, s. 571.

⁵⁴ Händelsen ägde rum den 24:e november 1993.

pyddes med budskapet om Kristi död och försoning. Man betonade också kopplingen mellan påsk och eukaristi.⁵⁵

Det som är underförstått i stycke ovan är att antalet altare är ett. Så förblev det i den ortodoxa kyrkan, medan den romersk-katolska kyrkan kom att utöka antalet. I de medeltida katedralerna fanns åtminstone två: ett för allmänheten avskilt högaltare i koret och ett kors-/lekmannaaltare synligt för alla placerat framför högaltaret med ett lektorium⁵⁶ emellan. Under barocken kom konsten att te sig viktigare än altarets funktion. Rena nattvardsmotiv kom ibland helt att saknas på altaruppsatsens måleri och skulpturer. På altaret kom nu tabernaklet att stå, det vill säga ett litet skåp i vilket man förvarade konsekrerat bröd och vin. Det innebar att en ny funktion tillskrevs altaret, som nu var dels nattvardsbord och dels fanns för evkaristisk tillbedjan. Det var på samma gång måltidsbord som riktninggivare för bön. Därmed fanns Kristus ständigt närvarande och det på altaret, som fick en annan karaktär. Rappe skriver att det var där Gud själv tagit plats för att kunna höra böner samt ta emot lovsång.⁵⁷

Rappe skriver att det synsättet mycket starkt har påverkat det (katolska) kyrkorummet, där altaret utgör något närmast omistligt för rummets karaktär. Mässan personifierar den kristna församlingen som Kristi kropp i världen. Det påverkar i sin tur synen på antalet altare. Altaret har sålunda blivit den verkliga symbolen för Kristus i liturgin. Dock kan det uppstå svårigheter om det finns flera altare, som det många gånger finns inte minst i större kyrkor, vilka kan inrymma särskilda kapell och enskilda mindre altare. Det Rappe vill betona är att det i församlingens kyrkorum måste finnas en tydlighet som visar på "... kyrkans andliga enhet och gemenskap...". Det handlar om en tydlighet i rummet för den eller de som vistas där.⁵⁸

Redan vid tillkomsten för Rappes avhandling var altare utan tabernakel självklart utan att det skulle förringa altarets helighet.⁵⁹ I de evangelisk-lutherska kyrkorna är altaret ett måltidsbord, eftersom konsekrerat vin och bröd inte ska tillbedjas. Det finns en del likheter i arkitekturen och dess påverkan, skriver Rappe. I tider när mäsas sällan firades fick altaret en allt större konstnärlig utsmyckning. En konsekvens av detta var att altarbordet blev

⁵⁵ Rappe 1962, s. 97. Citatet från samma sida.

⁵⁶ Lektorium är en läktare som placerats mellan långhus och kor. Under läktaren fanns ofta gallerverk och dörr till koret. Från den läktaren kunde vissa läsningar ske.

⁵⁷ Rappe 1962, s. 103.

⁵⁸ Rappe 1962, s. 104.

⁵⁹ Rappe 1962, s. 105.

synonymt med altartavlan. Altaret var något mer än religiös konst som skulle bygga upp kristna i sin tro. Altaret var ett identitetsgivande föremål i det lutherska kyrkorummet, både som symbol och riktninggivare för bön. Rappe talar om altaret som närmast något omistligt, ett föremål som karakteriserar rummet. Under mitten av nittonhundratalet kan en motreaktion urskiljas där fristående altare, i Luthers anda, framträder i nybyggda kyrkor.⁶⁰

Rappe för ett kortare resonemang om altarets placering gentemot predikstolen. Slutsaten blir att altaret kan ses som slutet av den heliga vägen, *Via sacra*. Altaret tydliggör Herrens närvaro i rummet. Sålunda har predikstolen fått placeras efter detta. Rappe slår fast att de fyller olika funktioner, vilka avgör deras placering. Genom att sedan föra altaret något närmre församlingen kan ett eskatologiskt perspektiv bli tydligare. Altaret och det som sker där bli en gräns utmed *via sacra*.⁶¹

I *Levande arv* betonas altarets placering i koret och dess riktning mot öster, den uppåtgående solen. Ifrån altaret läses välsignelsen av prästen och församlingen sänds ut i världen. Det innebär att även ytan runt om altaret ”... visas särskild vördnad.”⁶²

Det finns två möjliga riktningar som den gudstjänstledande prästen kan vara vänd mot vid mässan. Vid *ad orientem* är prästen vänd *mot öster* och mot altaret, med församlingen bakom sig. När prästen är vänd mot församlingen och altaret är mellan dessa två benämns riktning som *versus populum*, det vill säga *mot folket*. När allt fler präster valde riktningen *versus populum* så har en del församlingar fått ställa sig frågan hur man praktiskt kan lösa frågan med altaret. Altare som är placerade dikt an en altartavla eller en vägg, tillkomna för att användas *ad orientem*, kan inte användas av prästen som föredrar *versus populum*. I så fall behöver altaret vara fristående eller flyttbart.

Göteborgs stift gav ut en skrift, *Gudstjänsten som centrum*, som betonar att det inte rör sig om smak utan om ett liturgiskt ställningstagande. När altaret inte går att flytta så kan man överväga att ha ett ytterligare altare närmare församlingen. Domkapitlet i Göteborg menade under 90-talet att *versus populum* med sin gemenskapskaraktär var att föredra, men att det inte i alla kyrkorum är möjligt. Exempelvis gäller det kyrkorum, främst medeltida, där *Via sacra* tillämpats konsekvent. Liturgin måste stå i samklang med kyrkrummets karaktär.⁶³ Det

⁶⁰ Rappe 1962, s. 114 f.

⁶¹ Rappe 1962, s. 116 ff.

⁶² Hössjer Sundman 2007, s. 56 f.

⁶³ Gudstjänsten som centrum 1997, s. 65-68.

man kan göra, om rummet tillåter, är att ett komplementaltare placeras framför det äldre. Det kan stå permanent framme både innanför eller utanför altarringen. Alternativt kan ett flyttbart komplementaltare, ett så kallat nattvardsbord, framtagas vid mässa. I så fall används det ursprungliga altaret vid andra typer av gudstjänster.⁶⁴

3.2.2 Dopfont

Fons baptismalis är det latinska ordet, som Rappe inleder med. Ordet kan översättas med dopkälla eller dopbrunn, alltså där det finns tillgång på vatten, rinnande och levande. Rappe hänvisar till dopet av den egyptiske hovmannen (Apg 8:36). I fornkristen tid önskades detta. Man lyckades till och med att anlägga baptisterier i anslutning till termer, så att rinnande vatten fanns i dopbassängen, också kallad piscina. Byggnaden var alltså fristående från själva gudstjänstrummet, men fanns i dess närhet, ibland i förgården, som en hållplats på den kristna vägen. Häri blev man fullvärdig medlem i den kristna församlingen. Byggnaden hade samma arkitektur som gravkapell, eftersom dopet var att dö som Adam och uppstå med Kristus.⁶⁵

När barndop till antalet överskred vuxendop omvandlades dopbrunnen till dopfont, eller som Rappe vill benämna den *dopsten*. Dopfonten ska alltså inte ursprungligen finnas i kyrkorummet, vilket gör att den blir något svår att placera. Han kommenterar det med att den "liturgiska funktionen" skiljer sig åt i mässan från dopet. När dopfonten stod vid porten in på den västra sidan så kunde man dock se dopet som ingången till det kristna livet. Rappe skriver att i reformationens överdådigt dekorerade kyrkorum hade den försvunnit under de mäktiga altartavlorna. I en del evangeliska slottskapell fick dopfonten dock en ny plats, i koret, vilket fick fortsatt spridning.⁶⁶

Idag finns dopfonten kvar i koret i evangeliska kyrkor, antingen i förlängning av altargången eller på motsvarande sida av predikstolen. I de flesta kyrkorum ser det ut så. Dopfontens konkreta tyngd har många gånger också bidragit till en och samma plats. Rappe lyfter också att det funnits och finns en poäng med att sedan gammalt låta församlingen få se och vara delaktiga alla kultiska handlingar. När dopet finns med i huvudgudstjänsten synliggörs kyrkans tro och lära, men också enskilda människor, idag benämnda medlemmar. Dessa särskilda inventariers positioner i rummet har också kommit att spegla nådemedlens jämlikhet. I senare byggda kyrkor har dock dopfonten fått en friare placering, kanske genom

⁶⁴ Gudstjänsten som centrum 1997, s. 73 ff.

⁶⁵ Rappe 1962, s. 149 f.

⁶⁶ Rappe 1962, s. 150 f.

en särskild del av rummet som får tjänstgöra som dopkapell.⁶⁷ Några kyrkor har en absid⁶⁸ i väster. Rörelsen mot altaret i öster börjar således i väster där dopfunten stod. Man gick således förbi dopfunten på sin väg mot altaret och de döptas måltid, likt i fornkyrkans dagar.⁶⁹ Det Rappe avslutningsvis betonar är att dopfuntens arkitektur aldrig får ge avkall på dess symbolik och ska vittna om dopets kraft och rikedom för alla och envar.⁷⁰

3.2.3 Förkunnelsens plats

Många av våra äldre kyrkor har en predikstol, som kanske inte används varje söndag, och en ambo. Rappe ger en kort resumé över den förstnämnda förkunnelseplatsens historia. I de större kyrkorummen där predikstolen placerats i långhuset har förorsakat viss osäkerhet var man ska sitta; längre ned i lokalen med uppsikt över predikanten, men å andra sidan långt från koret. Undret 1800-talet fördes långsamt predikstolen närmre altaret. Den har kommit närmre församlingen i höjd och minskat i storlek eller vad vi skulle kunna kalla konstnärlig frihet. Det kan ses som ett försök att låta Ordet bokstavligen närma sig församlingen. Rappe konstaterar att denna närhet mellan församlingen och predikanten varken var möjlig eller föga önskvärd förr. Det handlar om en rumslik distans som man vill få bort, men också om en distans människor emellan, som tidsandan tillät förändra.⁷¹

Därefter för Rappe fram den egentliga frågan, en fråga som vi bör ställa för de flesta av kyrkorummets inventarier; den teologiska. Predikstolen är idag den tydligaste av dessa tre inventarier vid förkunnelse. Det dröjde ungefär tusen år innan den bereddes plats. Tidigare fanns *katedran*, en läro- tillika ämbetsstol för biskopen, stående i kyrkans absid. I från denna ledde biskopen sittandes. Altaret var placerat mellan honom och församlingen. Den pjäs som fanns betydligt närmre församlingen var *ambonen*. Härifrån lästes texter från bibeln av diakon och lektor. Större kyrkor kunde ha en ambo på var sida om koret, så att episteln lästes i syd och evangeliet i nord. Härifrån kunde också diakonens predikan ske. Platsen för förkunnelse var av liturgisk art eftersom den var sammankopplad med ett föremål vilket i sin tur är en del av ett större sammanhang; kyrkorummet.

Den predikstol vi är vana att se, skriver Rappe, har sin grund hos tiggarmunkarna

---

⁶⁷ Rappe 1962, s. 159.

⁶⁸ Absid är en form av halvrund utbyggnad ofta med halv kupol. Många kyrkor har sitt kor inrymt, helt eller delvis, i en absid; korabsid.

⁶⁹ Rappe 1962, s. 163.

⁷⁰ Rappe 1962, s. 165.

⁷¹ Rappe 1962, s. 125.

(”predikande bönder”) där evangeliet skulle förkunnas för folket.⁷² Ursprungligen skulle denna enkla upphöjning stå varsomhelst på gator och torg. Den inflyttades i kyrkorummet, där den blivit beklädd med sidor och förblivit sedan 1200-talet. Därmed uppstod en situation med tudelat fokus; *altare eller predikstol?*⁷³ Rappe förordar att predikstolen finns nära altaret just för att markera mässans betydelse. Förkunnelse och mässa hör samman, även om mässan är överordnad.⁷⁴ En svårighet med det lutherska kyrkorummet var just den att församlingen fick välja vad deras fokus skulle vara. Rappe omnämner predikstolsaltaret, som främst kommit ur reformerta tankar. Vi lämnar därför det därhän.⁷⁵ Det predikstolen kräver är en plats i från vilken predikantens röst når församlingen. Under 1900-talet har den många gånger kommit närmre marken och församlingen, vilket passar med tanke på ordet homilitek, *homilia* som betyder ”förtroligt samtal”, skriver Rappe.⁷⁶

3.2.4 Sammanfattande tankar (av 3.2)

Dessa karakteristiska inventarier i kyrkorummet har en lång historia, i vilken de omvandlats till det de är idag. Dessa för kyrkorummet viktiga inventarier tydliggör rummets funktion, vad som där sker och vad som man kan förvänta sig komma att ske där. Föremålen berättar om centrala tankar i kyrkans tro och lära, såväl den världsvida som den evangelisk-lutherska.

3.3 Idag: Vad sker med alla kyrkobyggnader?

Idag står många församlingar inför stora utmaningar. Små församlingar ska ta hand om många, och kanske stora, kyrkor, vilket kostar pengar. Många resonerar så att byggnader kan säljas av (det vill säga byggnader som inte innehåller eller är invigda kyrkorum) så att man kan behålla anställda och den verksamhet dessa står för. Man kan vid behov flytta in en del verksamhet till kyrkorummet, som inte tidigare varit just där. En del församlingar har också så kallade övertaliga kyrkor, vilka församlingen inte förmår att fylla vare sig i samband med gudstjänst eller i övrig verksamhet. Man har sålunda för många kyrkor. Hur tänker man som församling i sådana situationer? Det är redan långt kommen verklighet i England och Tyskland.

I den förändring som sker idag med kyrkor som blir överflödiga, oavsett var, upplöses

---

⁷² Under medeltiden var tiggarmunkarna en klosterorden som främst levde på allmosor.

⁷³ Rappe 1962, s. 126 ff.

⁷⁴ Rappe 1962, s. 132.

⁷⁵ Rappe 1962, s. 138 f.

⁷⁶ Rappe 1962, s. 146. Citatet från samma sida.

formella strukturer, men också mentala. Hur tänker folk i största allmänhet om våra kyrkor och hur ska kyrkorummen användas? Hur ser kyrkan själv på det? Peter Bexell skriver att lika viktig som huruvida byggnaderna ska hanteras kyrkorättsligt och ekonomiskt är den pastorala och teologiska aspekten. Församlingarnas syn på kyrkorummet slår an tonen. Församlingsbor har sedan tankar om ”sin” kyrka, där någon besöker den varje vecka, medan andra blott någon enstaka gång om året.⁷⁷

3.3.1 Teologiska tankar om heliga rum

Om de söndagliga gudstjänstbesökarna minskar så finns ändå rummet kvar. Peter Bexell resonerar kring vad som händer med kyrkorum som ej används. Platsen finns kvar, men hur människor ska se och tyda platsens helighet förändras. Kyrkan måste teologiskt reflektera kring att rummet har förändrats och därmed också synen på det, även om byggnaden finns kvar. Bexell beskriver det som att platsens helighet inte har lämnat folks medvetande, både hos dem som alltid kom, men också boende runtomkring. Bexell kommenterar också kyrkoordning och kyrkohandbokens ”invid genom bruket”, vilket förändrade synen på kyrkorummet som varit i trehundra år. För gemene man är kyrkan en byggnad som skiljer sig åt från andra byggnader, vilket märks inte minst i mötet med katolska och anglikansk kyrkan, men också andra religioner.⁷⁸

Per-Olof Sjögren menade att hela kyrkorummet måste vittna om rummets karaktär som gudstjänstrum. Oavsett vad, väggar, färg och konstverk är delar i denna komposition. Genom att vara i rummet skulle besökare uppleva sig stå på helig mark och miljön som sådan ska mana kyrkorummets besökare till andakt. Arkitekten Rolf Berg lyfter dessutom kyrkrummets styrka som just att det är *annorlunda* andra rum, vilket är fördel vid gudstjänsten.⁷⁹

3.3.2 När Kyrkan lämnar kyrkan...

I Tyskland ställdes frågor kring synen på det rum och den plats som kyrkan lämnar, alltså genom att avsakralisera en kyrkobyggnad, sälja eller riva den. De frågor som ställdes löd: ”Vad innebär det att en kristen kyrka är en helig plats?” och ”Vad är helig plats för människan?”. Ur detta kan två starkt diametralt skilda åsikter urskiljas, kulturprotestantismen som menar att byggnaden som sådan inte är speciell. Även om det

---

⁷⁷ Bexell 2008, s. 156.

⁷⁸ Bexell 2008, s. 165 ff.

⁷⁹ Wennås 2008, s. 379.

skulle vara någon annan form av kultur som fortsätter i huset så bygger det ändå på det protestantiska arvet som finns i nordvästra Europa. Det sker även om inte kyrkan som organisation finns med och arvet förs vidare. Den andra åsikten, den katolska, menade att kyrkobyggnaden är en helig plats och även om kyrkan vore ruin så skulle platsen inte säljas. Kanske kan platsen åter nyttjas i framtiden i kyrkans regi. Peter Bexell betonar att Kyrkan måste vara varsam med sina beslut och handlingar utifrån just detta, att människor fortsätter se byggnad och plats som helig. Övergivna kyrkor måste tas om hand praktiskt, men också pastoralt gentemot församlingsbor och andra.⁸⁰

3.3.3 Rum som väcker känslor

Varje kyrkorum som används av en gudstjänstfirande församling som ett rum där gudstjänst firas kan beskrivas som levande. Den gudstjänstfirande församlingen har givetvis en särskild relation till sitt kyrkorum. Så har även många andra runtomkring som vill att deras kyrka ska finnas kvar, trots att de själva sällan är där. Vi kan därför tala om rummet som levande också av den anledningen. Rummet är beroende av sitt sammanhang, av det som sker där och med särskilda föremål. En paradox kan då vara att samtidigt som rummet brukas så ska det också bevaras. Dahlberg kommenterar detta med ett inklusivt perspektiv. Många gånger talar vi just om gudstjänst som om det vore det enda legitima sättet att bruka kyrkan. Det räcker faktiskt att vara där. För en enskild kan det vara stort nog.⁸¹

Levande arv framhäver att rummet vittnar om Gud. Rummet är dessutom byggt i tacksamhet till och för Gud i vilket människor vill ge sitt bästa. ”Det sköna kan låta människor ana ett större sammanhang och urskilja något av Guds vilja i världen och med livet.”⁸² Rummet blir med andra ord ett redskap för Ordet.

3.3.4 Kritik mot flexibla kyrkorum

Fil Dr Elisabeth Stengård har en hel del tankar kring flexibilitet i kyrkorum, vilka publicerades i Svensk Kyrkotidning (2004). Hon betonar det att kyrkobyggnaden är betydelsefull för många människor på ett helt annat sätt än andra byggnader. Särskilt tegnérladorna som är ”riktiga kyrkor” för många. Deras problem är att de lätt kan kännas tomma när man inte är så många församlade. Det problemet menar Stengård inte finns i de äldre katedralerna där det finns en dynamik i ljusets växelspel. Det känns inte tomt även när

⁸⁰ Bexell 2008, s. 167 f. Citat från s. 167.

⁸¹ Dahlberg 2008, s. 182 ff.

⁸² Hössjer Sundman 2007, s. 59.

man är få. Några av de modernare kyrkorna har den dynamiken. Felet är att dessa kyrkor snarare är föreläsningssalar än sakrala rum. Hon menar att man ser en klar linje i nutidens tankar om kyrkorum som flexibla och där stort utrymme ges till kapprum, toaletter och fikarum. Stengård uppmanar kyrkan att arbeta med många arkitekter och inte vara rädd för att de ska ha bristande erfarenhet inom sin egen disciplin eller av den kyrkliga verksamheten.

Stengård riktar också skarp kritik mot den idébok som Skara stift och Granberg (red.) gav ut 2004 (*Gamla kyrkorum i en ny tid*). Att eventuellt ha olika delar av kyrkorummet för vinter och sommar, för små och stora grupper, flyttbart altare tror hon inte på. Likaså anser hon att kyrkkaffet får en alltför stor roll och ska inte få styra kyrkorummet.⁸³

Hon menar också att kyrkan inte per automatik fylls av människor om församlingen avlägsnar bänkar längst fram eller längst bak i kyrkorummet. När bänkarna stör helhetsintrycket av rummet, vilket verkligen inte gäller alla kyrkorum (enbart sent 1800-tal och delvis in på 1900-talet) förordar hon att samtliga bänkar tas bort (och magasineras) samt ersättes med stolar av hög kvalitet som bärs fram och tillbaka. Rummet är således utan stolar då gudstjänst ej pågår. Konsten, altaret och rummet får tala på egen hand.⁸⁴

3.3.5 Kyrkorum i en ny tid

Det finns flera anledningar till varför en församling vill ändra och bygga om i sin kyrka. Det ena kan vara av en rent ekonomiskt förändrad tillvaro. Det sista hus församlingen, i regel, vill behålla är just kyrkan. Genom att sälja av församlingshem och prästbostäder kan man förlägga fler av veckans verksamheter inne i kyrkorummet. Det kan vara allt från undervisnings- och samtalsrum till kök och barnverksamhetslokaler. En annan anledning kan vara att församlingens gudstjänstliv önskar eller kräver en omdaning av rummet. Kyrkorummet behöver vara flexibelt för att möta olika typer av gudstjänster och dem som engagerar sig i dessa.⁸⁵

Två andra anledningar som idag är aktuella kan vara dels att anpassa rummet för rollatorer och rullstolar. T ex att man kan komma till koret via en ramp och inte enbart genom ett par trappsteg. Svenska kyrkan har också antagit en *barnkonsekvensanalys*. ”I alla beslut, stora som små, ska i enlighet med de beslutande paragraferna i kyrkoordningen en

⁸³ Stengård 2004, s. 567 ff.

⁸⁴ Stengård 2004, s. 570.

⁸⁵ Sjögren 2008, s. 196.

barnkonsekvensanalys göras.”⁸⁶ I korthet handlar det om att inkluderas barns tankar och behov i all verksamhet. Även detta är sådant som ska vägas in när ett kyrkorum byggs om.

I Gudstjänsten som centrum lyfter man det att en del församlingar vill minska gränsen mellan gudstjänst och vardagens verksamhet, såsom kyrkkaffe. Ibland om församlingshemmet ligger en bit från kyrkan är det många som ”försvinner” på vägen dit. Dock betonar bokens författare att den verksamhet man förlägger inne i kyrkorummet inte får störa rummets helgd och frid, exempelvis om människor har möjlighet att besöka kyrkan för privat del samtidigt som annan verksamhet pågår. Genom att förlägga olika grupper till kyrkorummet finns en vinning i att gudstjänsten kan få stå i centrum av all verksamhet.⁸⁷

3.3.6 Tankar vid ombyggnad

Det är skillnad på ombyggnad och ombyggnad. Bakgrunden till att man bygger om påverkar rummet givetvis; om man vill ha ett mindre andaktsrum i en korsarm eller om expeditionen ska flytta in i kyrkobyggnaden. Mona Lantzourakis utgår från att varje kyrka med församling befinner sig i ett unikt sammanhang. För att kunna göra en så rättvis bild av situationen vill hon ha tillgång till kyrkobyggnadens historia, för att se vad som hänt genom åren. Därefter är nuläget av intresse. Vilka behov har församlingen idag? Därefter kan vi sammanfatta nästa fråga; vad som är möjligt? Alltså, hon ser till rummets kvalitéer, vad som kan utvecklas och vad som bör bevaras.⁸⁸

Det som skiljer kyrkorummet från andra byggnader är att rummet är levande. Det används. Katarina Toll Koril har tre punkter för vad som ett levande kyrkorum innebär: att där ska regelbundet samlas människor till gudstjänst. (Det vill säga i princip varje söndag.) Rummet ska också vara tillgängligt för människor och dessa ska känna det som en självklar plats att söka sig till i livets skeenden. För det tredje är det ett levande rum som formas efter varje ny tid och dem som vistas där.⁸⁹

3.3.7 Sammanfattande tankar (av 3.3)

Vems är kyrkan? Det är en intressant fråga när man funderar kring ovanstående. En kyrkobesökare talade om ”sin kyrka”. Hon hade inte varit där på många år, men hennes make hade begravts där många år tidigare. Det var ändå hennes kyrka. Det är en rikedom att

⁸⁶ Handbok för Barnkonsekvensanalyser i Svenska kyrkan, s. 10.

⁸⁷ Gudstjänsten som centrum 1997, s. 62.

⁸⁸ Lantzourakis 2008, s. 264.

⁸⁹ Toll Koril 2008, s. 224 ff.

arbetsrum och i rum som berör så många människor och det är ett ansvar. För några år sedan brann Ubbhults kapell, i Sätilla pastorat, ned till grunden. Gudstjänsten ett dygn senare skedde intill denna plats och samlade långt fler än vanligt, omkring 200 personer.⁹⁰ Rummet betydde något för dem som kom, även om dessa människor inte var där varje vecka. För dem var det viktigt att möjligheten till att besöka rummet fanns kvar.

Hur kan vi gestalta rummets skönhet idag? Kyrkorum från förr var (och är än idag) praktfulla rum. Kanske var kyrkorummet det mest utsmyckade rummet i trakten. Hur är det med dessa rum från 1900-talets andra hälft? Elisabeth Stengård frågar också om var i äldre kyrkorum den nutida konsten är.⁹¹

3.4 Nyttillkomna kyrkliga inventarier

Under de senaste decennierna och kanske hundra åren så har kyrkorummen fått in en del nya inventarier, föremål och inredning som idag är självklara. Här presenteras några väsentliga.

3.4.1. Ljusbäraren

Ett föremål och en handling som betyder mycket för många är den att i kyrkan kunna tända ett ljus. I detta fall talas det om ljusbärare (också benämnd ljusglob) i de stilla rum som finns på många sjukhus och högskolor. Där har en enkel handling fått ersätta alla ord.⁹² I Levande arv beskrivs ljusbäraren också som något som kan möta den moderna människan, som erbjuder stillhet mitt i vardagens brus. Många gånger står den lite för sig självt så att man får vara för sig själv. Första ljusbäraren kom till Uppsala domkyrka 1968 och finns idag i de flesta kyrkorna.⁹³ Kyrkovaktmästaren i Göteborgs domkyrka berättar att kyrkans två ljusbärare låter ungefär 100 000 ljus brinna varje år och konstaterar att altaret har ersatts av ljusbäraren.⁹⁴

3.4.2 Sittplatser

De medeltida kyrkorna hade inga kyrkbänkar. Besöker vi en ortodox kyrka så finner vi inga bänkar där förutom för dem som av någon anledning inte klarar att stå upp hela gudstjänsten. Carl Henrik Martling skriver att gudstjänsten firades stående för att församlingen, med änglar och himlaskaror, skulle efterlikna den himmelska kören. Bänkar behövdes för att

⁹⁰ Hopen, Göteborgs-Posten 20/12-2012.

⁹¹ Stengård 2004, s. 568.

⁹² Svenskt gudstjänstliv 2009: Gudstjänst och vardag 2009, s. 155.

⁹³ Hössjer Sundman 2007, s. 83.

⁹⁴ Hallingberg 2013, s. 6 ff.

församlingen skulle klara långa predikningar, medan böner bads stående.⁹⁵

Bänkar med dörrar har sitt ursprung i att olika gårdar hade särskilda bänkar. Från 1860 avtog denna sed och med det bänkens dörrar. Nya bänkar utan dörrar vittnade om en ny tidsanda när modernisering och andra sociala rörelser tog vid. Runt förra sekelskiftet kom dock en våg av känsla för det historiska och på en del håll sattes bänkens dörrar tillbaka. Bänken blev ett ideal för kyrkorummet och därför sattes bänkar in i kyrkorum som aldrig tidigare haft det, såsom i sena 1800-tals kyrkor och kapell.⁹⁶

Antikvarie Claes Reichmann skriver i idéboken *Stora kyrkor och små församlingar* om kyrkbänkars vara eller icke vara i Torstuna kyrka. Resonemanget kan gälla generellt, syftandes på upplevelsen av att sitta i bänk eller stol. Kyrkbänkarna har idag dörrar och det fanns en tanke om att byta ut alla bänkar mot stolar. Reichmann menar att det finns en viss rumslighet i att sitta i en bänk gentemot en stol. I stolen blir man mer exponerad. Därmed händer också något med den personliga andaktsstunden vid ett byte till stolar.⁹⁷

Reichmanns tankar ställs mot den ökade flexibilitet på rummet som stolar ger möjlighet för. Biskop Ragnar Persenius menar det dels har att göra med minskat antal församlingshem och dels med ett förändrat sätt att fira gudstjänst, som innebär ”liturgisk rörlighet”.⁹⁸ Kritik mot bänkar uppkom under 1950-talet och många av 1900-talets kyrkor har betonat gemenskapen med både Gud och med varandra i församlingen. De traditionella bänkraderna blev färre och stolar vanligare. Dessa placerades gärna i vinkel mot varandra eller runt altaret. Bakomliggande önskemål var att kunna aktivera gudstjänstbesökarna, skapa rum för det mindre sällskapet samt få till en öppen yta innanför porten.⁹⁹

3.4.3 Ikonen

Under 1900-talets andra hälft har många församlingar fått in en eller kanske flera ikoner i sina kyrkorum. Ibland är det äkta ikoner, ibland är det bilder och mosaiker inspirerade av ikoner. Brander Jonsson menar att orsaken för detta intresse är flera.

Om vi ska vara riktigt noggranna så gjorde ikonerna faktiskt ”comeback” under 1900-talet, då

---

⁹⁵ Martling 2002, s. 51 f.

⁹⁶ Åman 2008, s. 336.

⁹⁷ Reichmann 2011, s. 165.

⁹⁸ Persenius 2004, s. 57.

⁹⁹ Hössjer Sundman 2007, s. 67 ff.

ikoner donerade av familjen De la Gardie fanns i Sverige redan under sent 1500-tal. ”En nybysantinsk strömning” går att urskilja med ursprung i Olle Hjortzberg. Hans sätt att skapa innebar ett kraftfullt formspråk med skimmer från guld och ädelsten. I tiden fanns en längtan efter det ouppnåeliga och det eviga, något bortom det vi själva inte kan se. I och med detta kom man att falla tillbaka på bilder från den allra äldsta kristna tiden. I samma veva ökade också antalet turistresor och det i riktning mot Grekland och andra platser där ikoner var ett vanligt inslag. Dessutom har Sverige jämsides med ikonernas förhöjda status fått nya invånare med bakgrund i Mellanöstern och norra Afrika, där ikoner är vanliga. Erland Forsberg är ikonmålare. Han betonar att när han får uppdrag om en ikon till en kyrka lyssnar han in beställares önskemål och ser till rummets karaktär. Dessa två är viktiga komponenter.¹⁰⁰

3.4.4. Komplementaltare

Önskar en församling fira mässa *versus populum* men har ett väggaltare så finns två alternativ. Att man bygger om så att altaret blir fristående eller att man använder sig av ett komplementaltare. Ett sådant altare kan också fylla en funktion i vissa kyrkor där det avståndet mellan kor (med altare) och församlingen är stort. Kyrkorummet får således två altare. Ett komplementaltare kan placeras på en fast punkt, inom befintlig altarring eller framför densamme. Ett flyttbart altare kan vara ett alternativ. Det brukar benämnas för nattvardsbord och flyttas alltså fram vid mässa.

3.4.5. Julkrubban

Kristna har i alla tider velat gestalta den trons värld och den bibliska berättelsen. Redan undre 300-talet var Jesu födelse ett givet motiv. Jesus i krubban utökades med Maria och Josef, senare följt av stallets djur. Julkrubban fanns i kyrkorummet först och under 1500-talet nådde den samhällets elit och högre stånd. Under 1600- och 1700-talen omgavs krubban av landskap. Rehnberg skriver att växande oskick vid krubborna under julen fick som konsekvens ett förbud mot att gestalta större krubbor än den heliga familjen, herdar, djur och vise män. Julkrubbans funktion vid andakt ville man betona. Under 1800-talet växte antalet julkrubbor i hemmen i norra Europa, med ursprung i Tyskland.¹⁰¹ I Sverige var det främst högreståndshem som hade julkrubbor och senare prästgårdar. Två betydelsefulla namn är Uddo Lechard Ullman i Göteborg (sedermera biskop i Strängnäs) och fängelsepredikant Theodor Wallerius som under 1870-talet hade egna julkrubbor.

¹⁰⁰ Brander Jonsson 2000, s. 20 ff.

¹⁰¹ Rehnberg 1995, s. 43 ff.

Julkubbans katolska bakgrund fick dock somliga att vara försiktiga med dess införande.¹⁰²

Banbrytande var Ersta diakonissanstalt som under 1900-talets första år hade julkrubba uppställt på sitt julbord, det vill säga landskapsscen gestaltad av växtlighet, såsom mossa och kottar, och bakgrundsbilder. Många prästgårdar skaffade sig egna julkrubbor. År 1929 fick julkrubban rum inne i S:t Petri kyrka i Malmö, vilket tros vara den första svenska statskyrkan med julkrubba. Värt att nämna är att katolska Sankta Eugenia-kyrkan i Stockholm redan under 1800-talets andra hälft lär ha haft en krubba. Under 1940-50-tal fick många kyrkorum julkrubbor som tidigare stått i församlingshemmet. Den stora kritik som fanns ett par årtionden tidigare fanns inte nu.¹⁰³ En del julkrubbor placerades på julbord där stora landskap dukades upp. Där fanns människor bland hus på väg mot kyrkan, i svensk natur, som nu utökades med den heliga familjen. Detta bord benämndes julbord.¹⁰⁴

3.4.6 Påskbord

Påskbordet har två scener som mittpunkt; Golgatakullen och gravkammaren. Sofia kyrka i Stockholm visade 1935 upp ett påskbord, skapat av konstnären Birger Frohm (som var söndagsskolelärare där). Bordet visade olika scener under långfredag och påskdag. I Familjens andaktsbok från 1951 berättade rektor Rhode hur han tillsammans med rektorinnan byggde upp ett påskbord några år tidigare för deras barn. Under 60-talet växte påskbordet genom Riksförbundet Kyrkans Ungdom samt Svenska Kyrkans Centralråds söndagsskolenämnd. Flera artiklar presenterade idén under slutet av 60-talet och början av 70-talet.

Sjömansprästen Magnus Johansson hade i Middlesbrough, England, sett bord med påskens händelser och lät uppföra ett påskbord hemma i Karlskrona. Fler impulser kring påskbordet fick fäste under 50-talet i skånska skolor och även kyrkor. Därefter har det vuxit.¹⁰⁵

3.4.7 Bibliska figurer

Bibliska figurer är ett material att närma sig bibelns berättelser genom. Figurerna finns ej att köpa färdiga utan tillverkas som kursverksamhet. Med dessa gestaltas sedan ”scener” från bibeln att användas i gudstjänst, andakt och undervisning.¹⁰⁶ Konceptet är cirka fyrtio år och

¹⁰² Rehnberg 1995, s. 49 ff.

¹⁰³ Niemeyer 1978, s. 19 f.

¹⁰⁴ Rehnberg 1995, s. 52.

¹⁰⁵ Niemeyer 1983, s. 105 f.

¹⁰⁶ <http://www.bibliskafigurer.se>.

kommer ursprungligen från en schweizisk dominikansyster. Tillverkningen sker under bibelstudium och meditation.¹⁰⁷

3.4.8 Dopträd

En del kyrkor har någon form av dopträd i kyrkan, om möjligt gärna placerad vid dopfunten. I det hänger församlingen upp namn på de personer som döpts i det kyrkorummet under ett visst tidsspänn. Symboliken är den att den döpte växer i sitt dop och i det kristna livet. Stammen är Jesus Kristus och från den får de kristna, grenarna, kraft.¹⁰⁸ Jag har i skrivande stund inte funnit mer material om dopträd än det församlingsblad jag refererar till. Dopträd finns bland annat i Lycke kyrka och Mikaelkyrkan (se nedan).

3.4.9 Nya musikinstrument och toner

Genom musik vill kyrkan berätta om och föra människor till evangelium. ”I gudstjänsten har musiken sedan kyrkans första tid använts som uttryck för församlingens bön och lovsång och för att berika gudstjänsten till Guds ära och människors uppbyggelse.” Genom musik kan människor använda sina gåvor och därmed arbeta med de bibliska texterna och den kristna tron i ord och toner.¹⁰⁹ Tidigare var orgeln allena rådande. Under 1900-talet har den fått sällskap av kororgeln och senare, vad som idag många gånger är självklart, (el-)piano eller flygel. Under senare år har också gitarrer och trumsätt fått ta plats i gudstjänsten, ibland på en permanent plats i kyrkorummet. Musik får ses liksom gudstjänsten som något levande.¹¹⁰

Under de senaste decennierna har en del böcker med psalmer och sånger utgivits. De har olika grader av officiell status. Blott *Den Svenska Psalmboken* (Sv Ps 1-700) är ett bekännelsesdokument för Svenska kyrkan av dessa. Här presenteras några:

Barnpsalmboken med sånger och visor, Libris: 1989.

Psalmer i 90-talet, Verbum: 1994.

Psalmtillägg i *Den svenska psalmboken*, 701-800, Verbum: 2002.

Psalmer i 2000-talet, Verbum: 2006.

Ung psalm, Libris: 2006.

---

¹⁰⁷ <http://www.bibliskafigurer.se/sida1.html>.

¹⁰⁸ Djurbäck och Carlheim 2013, s. 6.

¹⁰⁹ Hössjer Sundman 2007, s. 62.

¹¹⁰ Hössjer Sundman 2007, s. 67.

3.4.10 Ny teknik

Under 1900-talet har en hel del tekniska hjälpmedel kommit in i kyrkorna.

Högtalaranläggning med hörslinga är standard och ibland med inspelningsmöjlighet. I takt med att kyrkorummet utrustas med elektriska instrument så ökar kraven på ljudanläggningen.¹¹¹ Under de senaste åren har också antalet projektorer med projektorduk samt tv-monitorer tillkommit. Jag har ej funnit mer skriftlig dokumentation gällande kyrkorum och teknik, men hänvisar till Askims församling (se nedan) där användning av olika typer av multimedia i kyrkorummen förekommer.

---

¹¹¹ Hielscher 2014, s. 10.

4 Kyrka i ny tid

4.1 Hur kan man göra?

Under 2000-talet har ett par idéböcker publicerats där man utifrån ett konkret fall undersöker möjligheter för hur man kan gå till väga när en församling av någon anledning önskar anpassa sitt kyrkorum efter andra behov än vad det en gång byggts för. Liknande förslag finns också i några andra böcker och artiklar. Några av dessa möjliga förändringar av rum presenteras här. Åsa Flarup-Källmark delar upp dessa i tre olika typer av ombyggnader. Den ena låter hela kyrkorummets befintliga volym bestå. I sådana fall används utrymmen under och på läktare, kanske med hjälp av glasväggar. Det andra är att man i ett större rum skapar mindre rum, det vill säga att gudstjänstrum och övrig verksamhet får finnas sida vid sida. Det tredje att man bygger till eller eventuellt bygger en fristående byggnad, som inrymmer exempelvis kök och toaletter¹¹²

Utifrån förslag om möjlig ny planlösning och idéer vid ombyggnad i äldre kyrkorum utgår jag nu från följande: *Gamla kyrkorum i en ny tid, Stora kyrkor och små församlingar* samt *Gudstjänsten som centrum*. Innehållet är ungefär detsamma. Det växlar mellan mer eller mindre permanenta lösningar, tillika de som i det stora hela försöker behålla en känsla av rummet som orört (det vill säga att man inte vid första ögonkast ser förändringar) samt exempel där man tydligt ser att här har man valt att tänka om och nytt.

Gudstjänsten som centrum nämner att korabsider innebär en särskild möjlighet. Om avståndet mellan altare (därmed också liturgi) och den gudstjänstfirande församlingen blir för långt kan ett komplementaltare placeras vid absidens början, som gräns mellan absid och långhus, eller rent av i långhuset framför absiden. Då kan det äldre altaret finnas kvar på ursprunglig plats och ett nytt beredas plats. Eventuellt skulle en mindre kör kunna inrymmas där ”mellan” rummets två altare. En förslag är att omvandla korabsiden till ett kapell. Då kan församlingen själva avgöra om det befintliga altaret ska förbli på ursprunglig plats i det nya kapellet eller flyttas ut till det större kyrkorummet.¹¹³

Tanken att ha ett mindre kapell, en ”lillkyrka”, i ett större kyrkorum är genomgående i dessa böcker. Beroende på hur stort ett sådant kapell blir så kan det användas för den vanliga gudstjänstfirande församlingen, men vid större högtider och eventuella konserter kan man

¹¹² Flarup-Källmark 2011, s. 104 f.

¹¹³ *Gudstjänsten som centrum* 1997, s. 76 ff.

vara i det större rummet. För det lilla sällskapet, kanske undre veckorna kan ett mindre rum vara användbart. Om byggnaden har stora uppvärmningskostnader så kan ett litet kapell vara i bruk hela året på ett annat sätt än det större rummet, allt beroende på ekonomi och behov.

Minst påverkan sker givetvis genom att använda utrymmen av byggnaden som kanske inte används på ett idag funktionellt sätt. Exemplet Torstuna kyrka har på var sida om koret ett litet rum. Det ena är sakristia och det andra är ett tidigare vedförråd, idag använt som någon form av förråd. Förslagen växlar om hur man kan använda rummet bäst. Flera av dem föreslår någon form av kapell.

En annan del av kyrkorummet som många gånger kan användas är utrymmet under läktare. Genom att bygga en vägg där kan man få nya lokaler samtidigt som kyrkorummet består. Några förslag placerar också rum på läktaren, eventuellt med glasväggar mot kyrkorummet. Ett större ingrepp kan vara aktuellt om man vill bygga ut en läktare för att få mer yta till församlingslokaler under samt eventuellt också på läktaren. Viktigt att tänka på är rejäla trappor, inte minst av utrymningsskäl.

Vid utökat bruk av kyrkorummet och flera lokaler så får det konsekvenser för entréer. Kan man nå de olika rummen utan att störa varandra? Det är viktigt att tänka in. Likaså är gällande möjlighet till kök, toalett, garderob och annan förvaring.

4.2 På fältet

Nu några besök i olika kyrkor i, runt om och inom någon timmas bilfärd från Göteborg, där församlingarna på olika sätt har anpassat sina kyrkorum efter en ny tid och nya behov. Det finns några exempel där kyrkor i Sverige blivit något mer invändigt än enbart kyrkorum. I England och Tyskland är dock detta långt ifrån ovanligt. Det finns exempel på stora katedraler som fått behålla en del av sitt stora rum som kyrkorum och i övriga byggnaden blivit något helt annat. Det omnämner jag i korthet mot slutet.

4.2.1 Askims församling

Strax söder om Göteborg ligger Askims församling med sina tre kyrkor, Askims k:a invigd år 1879, Mikaelsskyrkan 1976 och Billdals kyrka från 1992.

Askims kyrka har under 1900-talet byggts om, till och förändrats interiört vid flera olika tillfällen. År 1933 fick korfönstren sitt vanliga fönsterglas utbytt mot glasmålningar

föreställande scener från evangelierna. Under 1941 utbyggdes den klassiska tegnérladan med en sakristia. Tidigare fanns den bakom altaret, vilket nu innebar ett större kor. 1970 utbyggdes sakristian med toalett och med förvaringsutrymme. Fyra år senare blev läktaren smyckad med en serie målningar.¹¹⁴ I slutet av 1900-talet förändrades kyrkorummet i den gamla kyrkan. Bänkar fick ny färgsättning, från blågrå till varmt gul. Den ursprungliga färgsättningen eftersträvades. Det enkla korskranket avlägsnades, altarringen blev mindre och indelad i tre sektioner på hjul så att man vid vissa gudstjänster kan vara flexibel. Under läktaren tillkom två rum, ett på var sida om altargången. Det ena fick inrymma kapprum samt handikappanpassad toalett, städskrubb samt förråd, och det andra blev ett litet fikarum med pentry, som kan genom luckor öppnas upp mot kyrkorummet vid behov. Projektet syftade till en allmän standardhöjning interiört, skapande av fler biutrymmen, toalett och handikappanpassning av lokalerna.¹¹⁵

Sedan början av detta decennium finns stora tv-monitorer i Askims¹¹⁶ och Billdals kyrka¹¹⁷. (I den första fick man ta bort en psalmtavla för ett bereda plats.) I Mikaelsskyrkan finns en projektorduk som kan rullas ned intill altartavlan vid behov.¹¹⁸ Skärmarna används för att visa hela gudstjänstgöendan; psalm- och bibeltexter, böner, men också övrig praktisk information; kollektändamål, vad som händer kommande vecka och bilder vid predikan. Sedan dess serveras kyrk-kaffet ofta inne i kyrkorummet, främst och regelbundet i Askims kyrka. Församlingens andra två kyrkor har församlingssalar i samma byggnad som sitt kyrkorum, vilket förenklar serveringen av kyrk-kaffe. För att nå församlingshemmet vid Askims kyrka passerar man parkeringen (och eventuellt sin bil). Många gudstjänstbesökare försvann därmed längs vägen.¹¹⁹

4.2.2 Lycke k:a

Lycke kyrka ligger i Torsby pastorat (Harestad, Lycke, Marstrand och Torsby församlingar) i Bohuslän. Kyrkan byggdes år 1826 några hundra meter från den gamla kyrkan och den medeltidskyrka som revs i samband med nybyggnation. Församlingen hade växt ur den gamla. Kyrkan är intressant ur flera aspekter då den byggts om invändigt i flera etapper under tidens gång.

---

¹¹⁴ Askims kyrka 100 år.

¹¹⁵ Lindstedt (2007), s. 19.

¹¹⁶ Sammanträdesprotokoll § 42, 2011-03-29.

¹¹⁷ Sammanträdesprotokoll § 32, 2010-02-23.

¹¹⁸ Sammanträdesprotokoll § 30, 2012-02-28.

¹¹⁹ Iakttagelser från framgångsrika församlingar, s. 4 och s. 17.

Klocktorn med vapenhus är placerat mitt längs med västra långsidan, samt två mindre entréer på var gavel. På motsatt sida finns en ursprunglig utbyggnad i vilken sakristian låg. Det då altaret var placerat mot denna del i kyrkorummet. Rakt ovanför altaret fanns predikstolen. Mellan åren 1879-1883 skedde den första renoveringen av interiör. Församlingsborna önskade ett annat rum än det med predikstolsaltare. Här flyttades altaret till kyrkans norra gavel och en predikstol fick låta tillverkas.¹²⁰ En läktare längs västra sidan revs och en ny byggdes längs med östra väggen. En ny ombyggnad skedde 1960 då man lät minska kyrkorummet genom att bygga upp en vägg längs med norra sidan. Innanför blev en ny personalentré, sakristia, toalett och ett litet samtalsrum med fokus mot dopfamiljer. Ny altartavla i kyrkorummet tillkom också.¹²¹ För några år sedan berättade en av kyrkvärdarna för mig att man i samband med den ombyggnaden lät höja upp korgolvet. Man har också härefter under läktaren byggt om för toalettutrymme och litet pentry.

Församlingshemmet ligger några hundra meter från kyrkan och omvandlades i början av 2000-talet till en förskola i kyrkans regi. Under läktaren lät man då ta bort några bänkar samt placera bord och stolar från församlingshemmet för enklare samvaro efter gudstjänster. Under 2013 fick kyrkan ett dopträd.¹²² Något år före hade församlingen också låtit tillverka ett nattvardsbord, vilket används för att få större närhet till församlingsborna samt kunna fira mässan *versus populum*.

År 2012-2013 var den senaste ombyggnaden. Läktaren förlängdes då och längs med den en delvis öppningsbar glasvägg. Under läktaren byggdes ett rejält kök, ett par toaletter, varav en handikappanpassad. Här finns nu också plats för allt från kyrkkaffe och annan församlingsverksamhet till minnesstunder. I kyrkorummet finns nu något färre bänkar än tidigare. För att kunna vara på läktaren lät man också bygga en trappa inne i kyrkorummet längs med den västra väggen. För att möjliggöra det lät man korta ned några bänkar.¹²³ Det senaste är att man minskat ned altarringen för att få större flexibilitet i koret.¹²⁴

4.2.3 S:t Johanneskyrkan i Göteborg

S:t Johannes kyrka i Masthugget stod klar 1866 och skulle då finnas för svenska och skandinaviska sjöman samt för fattiga. Noterbart är att redan från början var det öppna

---

¹²⁰ Samuelsson, s. 74.

¹²¹ Skriften Lycke kyrka 2000.

¹²² Djurbäck och Carlheim 2013, s. 6.

¹²³ Arnesson 2013, s. 8 f.

¹²⁴ Andersson 2014, s. 16 f.

bänkar där man oavsett bakgrund fick sitta. Officiell status som sjömanskyrka 1878 och fick dessutom från 1883 tjäna som församlingskyrka i Masthugget fram till det att Oscar Fredriks kyrka stod klar tio år senare. Många olika grupper utöver den vanliga församlingen fick rum här.¹²⁵ När som i det här fallet var privatpersoner, eller en förening, som bekostade bygget innebar det att innehållet också kunde styras på ett annat sätt än vid andra församlingskyrkor.¹²⁶ 1975 och tio år framåt var kyrkan tillsammans med Sjömansgården bas för Stiftelsen Sjömanskyrkan i Göteborg. Under följande år var det Göteborgs kyrkliga samfällighet som ansvarade för byggnaden fram till 1996 då Göteborgs kyrkliga stadsmission fick möjlighet att ta över byggnaden. Deras verksamhet fanns då i en närbelägen fastighet och finns så än idag. De fick överta kyrkan för sin verksamhet och byggnaden fortsätter således med att dels vara kyrkorum och dels deras verksamhetslokal för olika typer av kyrklig och diakonal verksamhet.

Det stora kyrkorummet har avdelats ungefär halvvägs med en vajer och därifrån hängande stora draperier för att kunna skärma av kyrkorummets främre del och kor från caféavdelning. Det som tydligt markerar en skillnad mellan rummen är bänkraderna. Gudstjänstrummet är förlagt mot koret. Ett stort kors av gatsten ligger i kortrappan. Det är kyrkans ljusbärare. Ett nattvardsbord finn placerat närmre församlingen. Man har valt att behålla det äldre altaret och altarring. Baktill har alla bänkar försvunnit och ersatts av cafébord och stolar. Det då den delen av rummet innehåller ett café, med varor donerade från olika caféer, bagerier och affärer. Här kan den med ont om pengar köpa fika eller äta soppa för en mindre summa.

Sidoläktaren har omvandlats till samtalsrum genom en glasvägg och draperier. Här kan olika typer a grupper träffas under handledning för att i samtal och stöd från varandra bli fria från missbruk och annan problematik. Orgelläktaren har kontor för anställda och några arbetsplatser. År 2004 fick man göra i ordning golvet dels på grund av fuktproblem och dels för att daglig verksamhet ska kunna ske. Då skedde en del inomhusarbete med färgsättning etc.¹²⁷ Som utmaning och kommande arbete med huset är att lösa ventilation, främst i mindre rum där fönstren ej är öppningsbara, och akustik på ett bättre sätt, då ljudvolymen lätt kan bli ansträngd.¹²⁸

---

¹²⁵ Östebo 2010, s. 1.

¹²⁶ Lindblad 2008, s. 293 ff.

¹²⁷ Östebo 2010, s. 1 ff.

¹²⁸ Östebo 2010, s. 4.

4.2.4 Skallsjö k:a

Skallsjö kyrka ligger i församlingen med samma namn, i Floda, Lerums kommun. Kyrkan invigdes år 1863.¹²⁹ Kyrkan består av långhus, med klocktorn på ena gaveln och korabsid vid den andra. Vapenhuset finns i klocktornet samt en extra entré på ena långsidan. Redan under 1900-talets inledning tvingades man att restaurera tornet och gjorde samtidigt vissa förändringar med och i detsamma. Orsaken var fukt. Drygt 20 år senare, 1939, var det tid för renovering av kyrkorummet. Frånsett elektrifiering och förändrad uppvärmningsanordning ändrade altarring, bänkar, pelare, läktarbarriär. De delar av läktaren som fanns längs sidoskeppen avlägsnades. År 1956 smyckades taket invändigt av Joël Milas takmålningar.¹³⁰ Runt 1970-talet byggdes kapprum, sakristia och väntrum under läktaren.

Tisell skriver att under 2000-talet började församlingen på allvar diskutera en omdaning av kyrkorummet, såsom att avlägsna bänkar mot koret för att få plats med en ljusbärare. Men kyrkan krävde större åtgärder än så, dels underhållsmässigt och dels på grund av ett förändrat gudstjänstliv. Snar åtgärd krävdes återigen i tornet (senast under sjuttioalet) på grund av fuktskador. Det fanns förslag om att riva och bygga nytt torn i samma stil eller halvera tornet för helt nytt utseende. Ett tredje förslag vann kyrkorådets gillande och är förverkligat. Tornets överdel är av glas och där finns ett andaktsrum. Spiran kröner fortfarande tornet så att konturen är densamma. Nästa steg var kyrkorummet. Ett behov fanns hos anställda, som önskade att med sin verksamhet kunna vistas mer inne i kyrkorummet.¹³¹

Inför den rumsliga renoveringen fick en projektgrupp i uppgift att arbeta med ärendet. En av dessa grundfrågor handlade just om hur gudstjänsten ska gestaltas och vad vill man att kyrkorummet ska visa på. Bänkarna ersattes med stolar, främst för att nå ökad delaktighet och gemenskap i gudstjänsten. Tisell betonar att det till detta fodras aktivt arbete med gudstjänsten som sådan. Den rumsliga förändringen får ses som en hjälp till det. Tisell har flera förslag på möblering av stolarna i kyrkorummet där den gemensamma nämnaren är flexibilitet för olika gudstjänster och behov.¹³²

---

¹²⁹ Tisell 2011, s. 5.

¹³⁰ Tisell 2011, s. 10 f.

¹³¹ Tisell 2011, s. 17.

¹³² Tisell 2011, s. 21 f.

4.2.5 Masthuggskyrkan

Kyrkan är högt belägen i centrala Göteborg på Stigberget. Den är en god representant för nationalromantiken och invigdes år 1914. Den stora kyrkobyggnaden har två korsarmar.¹³³ Innerväggarna utgörs av vitmålat tegel. I kyrkorummet ses rejäla takbjälkar i mörkbetsat trä, liksom också taket är. Invändigt finns ljuskronor och beslag av svartmålat järn. Altartavlan är en triptyk vars motiv delvis omgjorde och blev klar redan 1923. Kyrkans dopfunt tillkom, efter originalritningar från kyrkans tillkomst, så sent som 1991. Tidigare dopfunt var betydligt äldre och framförallt hemmahörande i ett annat stift, vilket den återbördades till.

Kyrkoherde Leitzinger skriver att kyrkorummet omvandlades mer under 2008 till 2013 än vad den gjort under hela sin existens. Församlingen ville ha ökad flexibilitet mot koret så de sju främre bänkraderna ersattes med stolar. Ett litet sidoaltare tillkom samtidigt. Den södra korsarmen fick en glasvägg mot kyrkorummet. Bänkar där inne togs bort. Anledningen är att församlingen hade behov av lokaler som var mer passande för verksamhet och gudstjänster, idag som imorgon, samtidigt som kyrkans interiör visats stor vördnad.¹³⁴ I Masthuggskyrkan finns också ett lekkyrkskåp, ibland kallat barnaltarskåp, placerat i den inglasade korsarmen. Skåpet innehåller föremål och kläder så att barn kan leka gudstjänst.¹³⁵

4.2.6 Vessige k:a

En betydligt mer omfattande ombyggnad har Vessige kyrka i Vessigebro, Falkenbergs kommun, varit med om. Det är en klassisk tegnérlada från år 1859. Under ett och samma tak har församlingen valt att jämte kyrkorummet inrymma både församlingsrum och tjänsterum. Det skedde genom att förlänga läktaren till ungefär halva kyrkorummets längd. Bakom orgeln placeras också rum. Där finns givetvis också kök, toaletter samt hiss. Utöver detta finns en vind som kan användas om behov längre fram i tiden skulle göra det aktuellt. Entrén har man valt att flytta från den västra gaveln där vapenhuset är beläget till en port på södra långsidan. Vapenhuset blir lektrum. Församlingen fick ett litet andaktsrum under processens gång. Det finns mitt emot entrén, där en av två dopfuntar finns, triumfkrucifix samt en mosaik på norrväggen. Rummet finns för små samlingar. Vill man under vinterhalvåret ha lägre temperatur i kyrkorummet, vilket det finns möjlighet till, så kan församlingen använda andaktsrummet för normal rumstemperatur.¹³⁶

¹³³ Kyrkor i Göteborg 2007, s. 9.

¹³⁴ Leitzinger 2014, s. 3 f.

¹³⁵ Andersson 2014, s. 14.

¹³⁶ Hylander 2013, s. 24.

Anledningen till ombyggnaden är först och främst ekonomisk. Pastoratet hade sex kyrkor med församlingshem. Man resonerade sig fram till att tre församlingshem kunde avyttras, för att sänka kostnaderna i underhåll och drift. Verksamheten har i och med ombyggnaden flyttat in i själva kyrkan, vilket församlingen anser vara positivt. Arkitekten talar om de olika avdelningarna i kyrkan som vardagsrum och finrum. Samtidigt vill man behålla karaktären av ett kyrkorum, låta det vara heligt, vilket man försökt genom att bevara koret intakt.¹³⁷ Kyrkoherde Vering vill också framhålla den pastorala vinst som ägt rum. Nu när verksamheten flyttat in i kyrkan så lyser det genom fönstren när det skymmer. Det syns därmed utåt att det finns människor i kyrkan. Kyrkorådets ordförande betonar likaså de pastorala fördelarna, att kyrkan blir tillgänglig i och med att där finns anställda under veckan på ett annat sätt än tidigare.¹³⁸

4.2.7 Utblickar i närliggande länder

Thyborøn ligger i Danmark på nordvästra Jylland. Det är ett litet kustsamhälle i Lemvigs kommun. När det år 1996 nytilträdde församlingsrådet undersökte kyrkobyggnaden kunde de direkt konstatera att skicket var betydligt sämre än vad man tidigare trott. Kyrkan var byggd 1908 (då benämnd kapell) i vitkalkat tegel. Under trettioalet byggdes den ut med två korsarmar och beräknades att inrymma 350 personer från tidigare 90. 1969 ersattes tornet av ett nytt nu friliggande, ett större vapenhus och en ny altartavla. När man i början av 2000-talet dessutom undersökte jorden och fann att det var 3-4 meter djup till fast grund beslöt man sig för att riva och bygga nytt. Kyrkan måste hålla för lång tid framöver rent byggnadsmässigt ("holdbarhed"), men givetvis också funktionellt för verksamheten ("brugbarhed"). Resultatet blev en vitt ljus modern byggnad där man behållit det fristående klocktornet liksom altartavlan. Kyrkan invigdes 2011.¹³⁹

I Tyskland kämpar många församlingar med sin ekonomi och hur alla kyrkobyggnader ska kunna hanteras.¹⁴⁰ I östra Tyskland har öppnat upp kyrkor för både kommunal verksamhet som för andra verksamheter, utöver den kyrkliga.¹⁴¹ Sankt Peter kirche i Köln härstammar från 1100-talet. Den förstördes under andra världskriget och återuppbyggdes undre femtiotalet. Under 2000-talet omvandlades den interiört till kombinerat kyrkorum med konsthall. Kyrkorummet vitkalkades, mittskeppets välvda tak blev plana och kyrkbänkarna

---

¹³⁷ Hylander 2013, s. 22.

¹³⁸ Morén 2014, s. 8.

¹³⁹ Thyborøn Kirke, Thyborøn menighedsråd.

¹⁴⁰ Ludwig 2008, s. 146.

¹⁴¹ Ludwig 2008, s. 148 f.

avlägsnades. Stolar tas fram vid gudstjänsten och avlägsnas därefter så att konsten får tala. Under taket på klocktornet finns en neonskylt ”Don´t worry”, hämtade från Bergspredikan.¹⁴²

I Oberhausen finns en församling med två kyrkor. Jämte huvudkyrkan finns S:t Bernhardus kirche, byggd på 1920-talet. Sjunkande medlemsantal och därmed försämrade ekonomi fick församlingen att halvera kyrkorummet med en glasvägg i den här kyrkan. Kyrkorummet finns där koret är. Den andra halvan byggdes om till en restaurang som en privat näringsidkare får hyra. Huvudentrén delas mellan de båda verksamheterna. Församlingen har dessutom tillgång till restaurangen som församlingslokaler enligt avtal. Kyrkan omvandlades till ett kapell och församlingen tror sig kunna behålla byggnaden tack vare intäkter från restaurangen.¹⁴³

Anglikanska kyrkan har kyrkobyggnader som i förhållande till Svenska kyrkan gått ett par steg längre. Paul Lewis ger två exempel. St Paul´s church i Walsall har ett strategiskt läge i stadens centrum. Under 1990-talet byggdes kyrkan om invändigt. På entréplan finns en galleria med böcker, inredning, social rådgivning med mera samt ett mindre kapell. Den första våningen har ett café och restaurang och ovan den finns konferenslokaler med möjlighet att inrymma 250 personer. Lokalerna högst upp används också för söndagens gudstjänst.

St Bartholomew church är en 1200-tals kyrka som ligger i den lilla orten Kneesall, norr om London. Det slitna församlingshemmet hade församlingen ej råd att reparera. All verksamhet skulle således inrymmas i kyrkan. Koret har blivit församlingens kyrkorum. I långhuset huserar den kommunala barnverksamheten och ibland helt annan verksamhet, inte nödvändigtvis kyrklig. Ett rejält kök finns också. Kyrkorummet avskiljs från övriga byggnaden genom en glasvägg. Lewis skriver att gudstjänstdeltagarna är på samma nivå som innan ombyggnaden, men att kyrkan återigen blivit ett centrum för byns invånare.¹⁴⁴

4.3 Jämförande studie

Mot bakgrund av de grundläggande begrepp som presenterades i kapitel 2 och redogörelsen för det historiska perspektivet av det svenskkyrkliga kyrkorummets arkitektur görs i detta avsnitt en jämförelse.

¹⁴² Granberg 2011, s. 68 f.

¹⁴³ Granberg 2011, s. 71.

¹⁴⁴ Lewis 2008, s. 136 ff.

Idag när församlingar har behov av att förändra sitt (eller sina) kyrkorum är det bra att det finns idé- och inspirationsböcker, med möjliga förslag på hur församlingar kan tänka vidare med sina kyrkorum. Olika kyrkorum har förändrats olika mycket efter olika behov. Några lösningar bevarar rummets karaktär, medan andra förändrar rummet desto mer. Det vi samtidigt kan se genom dessa exempel är att kyrkorum befinner sig i ständig förändring av flera anledningar; teologiska, diakonala, ekonomiska, praktiska etcetera. Ibland spelar flera skäl in och anledningarna kan nästan gå in i varandra. Underförstått finns en fråga av hur en församling vill ”bygga” gudstjänst och kyrka. Frågorna kan avgöra vem och vilka som får tillträde till rummet. Huruvida rummet är anpassat för rullstolar, för barn, för ”sällanbesökare”, för huvudgudstjänst, för vardagsverksamhet eller för konserter med stora körer och orkestrar skiftar.

Askims kyrka har under 1900-talet dels förändrats kosmetiskt och dels för att bli tillgängligt och brukbart på ett annat sätt, genom toaletter och pentry. På senare år har förändringarna i församlingens kyrkor snarare syftat till själva gudstjänsten, följt av fortsatt gemenskap kring en kopp kaffe efteråt. Det är en anpassning som syftar både till den yttre miljön och till det inre livet.

Lycke kyrka har varit med om flera större ombyggnader under sina snart 200 år. När predikstolsaltaret försvann så var det ett teologiskt ställningstagande, att altare och predikstol hör samman, men inte är detsamma. Renoveringen därefter tog sig an det praktiska, toaletter och pentry, men också en ny altartavla. Under 2000-talet har förändringarna delvis varit en följd av att församlingshemmet ändrade karaktär. Samtidigt kan det ses som en vinst att gemenskapen efter en gudstjänst kan fortsätta i samma byggnad. Minskad altarring, komplementaltare och dopträd hör samman med gudstjänstens sakrament och synen på dessa.

I den här studien skiljer sig S:t Johanneskyrkan från de andra kyrkorna i det att den ej är församlingskyrka utan används för en mycket specifik kyrklig verksamhet. Dock är den fortfarande kyrka och rum för gudstjänst. De förändringar som ägt rum där är tämligen enkla och rummet skulle utan större svårighet gå att återskapa till det ursprungliga. ”Rum i rummet” har skapats genom glasvägg, draperi och möblering (caféavdelning).

Nattvardsbordet markerar närhet genom att placeras närmare församlingen med det stora koret bakom. Här genomsyrar det diakonala perspektivet både verksamhet och kyrkorum.

I Skallsjö kyrka skedde under 1900-talet praktiska och funktionella åtgärder. På senare år har gudstjänstens utformning påverkat förändringsarbetet. Kyrkorummet är flexibilitet för olika typer av gudstjänster och andra arrangemang då bänkar blivit stolar. Den mindre gruppen har också fått en möjlighet att inrymmas i ett mindre rum, tornets andaktsrum. Där har ett varaktigt problem blivit en stor fördel och attraktion. I Skallsjö blir gemenskapen konkret i såväl kyrkorum som torn. Oavsett om församlingsborna är få eller många så finns det rum för ändamålet.

I Masthuggskyrkan har man velat behålla rummets ursprungliga karaktär samtidigt som nya behov trängt på. Glasväggen under ena sidoläktaren är en lösning som behåller rummet tämligen oförändrat. Det finns en stor fördel i att barn kan vara där (leka gudstjänst) samtidigt som närvarande vuxna ser kyrkorummet och är därmed själva fortfarande kvar i gudstjänsten. Detta rum som innehåller stolar och bord är på så vis både till för gudstjänsten och för annan verksamhet. Borttagna bänkar mot koret gör att större körer och orkestrar får plats när så krävs.

En uttalad ekonomisk bakgrund ligger bakom ombyggnaden i Vessige. Samtidigt har resultatet inneburit fördelar därutöver. Framförallt vidhåller församlingen den diakonala aspekten, att kyrkan genom anställda hålls öppen. Kyrkan blir ett naturligt centrum i församlingens verksamhet och blir således levande. Själva kyrkorummet har blivit mindre och är sig likt. Här betonas rummet som heligt och viljan att behålla rummet som det. Kyrkan fick dessutom ytterligare ett heligt rum, ett andaktsrum för mindre samlingar.

I Tyskland och England har kyrkan, mycket på grund av försämrad ekonomi, tvingats att radikalt tänka om kring sina kyrkobyggnader. Samtidigt som där kan finnas en butik i byggnaden så prioriteras ändå gudstjänsten. Exemplet från Danmark visar på hur en församling kan tänka när byggnaden inte håller kvalitetsmässigt, varken invändigt eller utvändigt, bildligt talat. Även om ekonomin försämras mot vad den än gång varit och kunskapen om kristen tro förefaller bli allt mindre självklar så visar dessa kyrkor från närliggande länder dock på framtidstro genom sina kyrkorum och användningen av dem. Det är levande rum som är i bruk. Det är olika behov som styr. En fråga när man bygger om eller förändrar kyrkorummet med nya funktioner och nya föremål är huruvida lösningen ska vara permanent eller inte. Jämför vi med kyrkor i grannländer så har Svenska kyrkans kyrkorum inte förändras och byggt om sina kyrkorum i samma utsträckning såsom har skett i England och Tyskland. Att riva en kyrka för att sedan bygga en ny kan te sig orimligt idag,

men var i själva verket en realitet under 1800-talet när många medeltida kyrkor byggdes om rejält eller fick lämna plats åt en större. Återigen tvingas församlingar att tänka om kring sina heliga rum och dess användning. Vilket eller vilka ledord som församlingarna arbetar med i förändringsarbetet skiftar dock. De teologiska begreppen om kyrkorummet är väl värda att ta med i diskussionen.

5 Sammanfattning

Det här är en jämförande kronologisk uppsats vars syfte är att belysa hur Svenska kyrkan arbetar med förändringar, ”anpassningar”, av äldre kyrkorum till dagens behov. Det är framförallt salskyrkor, ofta kallade *tegnérlador*, från 1800-talet som står i fokus.

Anledningar till varför dessa ombyggnader görs kan exempelvis vara teologiska, praktiska eller ekonomiska. I uppsatsen ser jag först närmare på definitioner av ordet kyrka enligt ordboken, Kyrkoordningen och Kulturmiljölagen.

Därefter följer några stycken om ordet helig kopplad till kyrkofrid. Andra Vatikankonciliet fick stor påverkan på gudstjänsten och omnämns därför. Kyrkorummet som sådant kan läsas och tolkas utifrån flera aspekter. Några av dessa är *Via sacra*, *Domus Dei* och *Domus Ecclesiae*. 1800- respektive 1900-talet får berätta om hur synen på kyrkorummet var då. Nattvardsbord, dopfunt och förkunnelseplats presenteras som de fundamentala delar av kyrkorummet de är.

Avsnittet som tar vid lyfter det som sker när kyrkorummets vara kommer i gungning, tankar kring förändring och ombyggnad. Därefter följer vad som skett under senare (1900-talet) i kyrkorummet, där många nya kyrkliga inventarier tillkommit. Några exempel är ikon, ljusbärare och julkrubba. För att sedan närma sig verkligheten görs några besök till kyrkor där olika förändringar ägt rum och av olika anledningar. Avslutningsvis presenteras några exempel där man gått längre, än vad Svenska kyrkan gjort, i Tyskland och England, men också Danmark.

Referenser

Otryckta källor

Göteborg, Askims församling, Församlingsexpedition, Hovåsvägen 1, 436 50 Hovås.

Sammanträdesprotokoll § 42, kyrkorådet för Askims församling, 2011-03-29.

Sammanträdesprotokoll § 32, kyrkorådet för Askims församling, 2010-02-23.

Sammanträdesprotokoll § 30, kyrkorådet för Askims församling, 2012-02-28.

Tisell, Daniel, *Skallsjö kyrka – historia och möjlig framtid!*, projektuppgift vt-2011, vid Centrum för Teologi och Religionsvetenskap, Lunds universitet.

Östebo, Lars Erik, *S:t Johanneskyrkan - en kyrka med bredd*, manus vid föreläsning utifrån temat ”mångbruk, sambruk och nybruk” av kyrkobyggnader, 2010-05-10.

Tryckta källor

Andersson, Yngve, ”På gång i våra byggnader”, *Församlingsblad Torsby pastorat 1-2014*, s. 16-17.

Askims kyrka 100 år, Ursprungligen skriven av Karl-Östen Sjöholm, redigerad och kompletterad av Erland Rexius, Göteborg: 1979.

Andersson, Ulla M. ”Gammalt och nytt i skön förening – samtal med Patrik Jonsson”, *Masthuggskyrkan 100 år – 1914-2014*, Svenska kyrkan i Göteborg: Masthuggs församling: 2014.

Arnesson, Kerstin, ”Vi bygger om och förbättrar”, *Församlingsblad Torsby pastorat 1-2013*, s. 8-9.

Berthelson, Bertil, ”Hälsingekyrkor”, *Svenska Turistföreningens årsbok 1965*, Stockholm: 1965, s. 119-136.

Bexell, Peter, ”Alldeles för många kyrkor – Ett europeiskt perspektiv”, *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst. En samtalsbok om ett förändringsskede*. Ed. Bexell, Peter & Weman, Gunnar, Skellefteå: 2008, s. 155-168.

Bonniers Konversationslexikon del 8: Klöver-Luft, Ed. Elvin, Axel, Stockholm: 1947.

Bonniers Svenska Ordbok, femte upplagans femte tryckning, Stockholm: 1995.

Brander Jonsson, Hedvig, ”Aspekter på det heliga rummet inom Svenska kyrkan”, *Heliga rum i dagens Sverige*, Årsbok för svenskt gudstjänstliv 2008 Ed: Selander, Sven-Åke & Fallberg Sundmark, Stina, s. 8-32.

Brander Jonsson, Hedvig, ”Svensk forskning kring kyrkorummets gestaltning och utsmyckning”, *Tro & Tanke – Forskning om gudstjänst*, Svenska Kyrkans Forskningsråd 2000:2, s. 11-26.

Brottsbalk (1962:700).

Dahlberg, Markus, ”Kyrkorna och det offentliga byggandet – Kyrka och stat som bärare av ett kulturarv”, *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst. En samtalsbok om ett förändringsskede*. Ed. Bexell, Peter & Weman, Gunnar, Skellefteå: 2008, s. 177-186.

Dahlberg, Markus ”Sockenkyrkorna – en överblick”, *Sockenkyrkorna – kulturarv och bebyggelsehistoria*, Ed. Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina, forskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet, Stockholm: 2008, s. 345-376.

Djurbäck, Anna & Carlheim, VT, ”Dopträd och duvor”, *Församlingsblad Torsby pastorat 2-2013*, s. 6.

Flarup-Källmark, Åsa, ”Tre modeller för utökad användning av Torstuna kyrka”, *Stora kyrkor och små församlingar – nytänkande med idéer om framtiden*, Ed. Granberg, Gunnar för Uppsala stift: 2011, s. 104-105.

Granberg, Gunnar ”Kyrkor i Tyskland som om- och tillbyggs – En studieresa berättad i ord och bild”, *Stora kyrkor och små församlingar – nytänkande med idéer om framtiden*, Ed. Granberg, Gunnar för Uppsala stift: 2011, s. 63-91.

”Gudstjänsten som centrum – en projektrapport”, *Göteborgs stifts skriftserie 1997:3*, ansvarig utgivare Anders Bexell, Stiftssamfälligheten i Göteborgs stift.

Handbok för Barnkonsekvensanalyser i Svenska kyrkan, Svenska kyrkan 2012, reviderad 2013.

Hallingberg, Katarina, ”Ljusbäraren har blivit det nya altaret”, *Korsväg 1:2013 Tema: Heligt rum*, ansvarig utgivare Ingvar Humlén för Göteborgs stift, s. 6-13.

Hielscher, Fredrik, ”Ta inga genvägar till det perfekta ljudet”, *Kyrkans Tidning – Bygg och Fastighet*, nr 19, 8/5- 2014, s. 10.

Hopen, Sylvia, *Storpublik kom för att minnas Ubbhults kapell*, Göteborgs-Posten 20/12-2010.

Hylander, Karin, ”Allt-i-ett-kyrka med bevarad helighet”, *Korsväg 1-2013, Tema: Heligt rum*, s. 20-25.

Hössjer Sundman, Boel (Ed.), *Levande arv – teologisk eftertanke och praktiska råd vid förändring och bevarande av kyrkobyggnader*, Stockholm: 2007.

Iakttagelser från framgångsrika församlingar – rapport från församlingsutvecklings – och frivillighetsprojekt 2008-2010, Askims församling.

Kulturmiljölag (1988:950).

- Kyrkoordning 2013 med angränsande lagstiftning för Svenska kyrkan.
- Kyrkor i Göteborg*, Svenska kyrkan i Göteborg: 2007.
- Lantzourakis, Mona ”Arkitektur, liturgi och gestaltning – åtgärder, både långsiktiga och reversibla”, *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst. En samtalsbok om ett förändringsskede*. Ed. Bexell, Peter & Weman, Gunnar, Skellefteå: 2008, s. 263-270.
- Leitzinger, Anders ”Masthuggskyrkan 100 år”, *Masthuggskyrkan 100 år – 1914-2014*, Svenska kyrkan i Göteborg: Masthuggs församling: 2014.
- Lewis, Paul ”Hanteringen av överflödiga kyrkor – Erfarenheter från England”, *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst. En samtalsbok om ett förändringsskede*. Ed. Bexell, Peter & Weman, Gunnar, Skellefteå: 2008, s.135-145.
- Lindahl, Göran ”Några huvudlinjer”, *Sockenkyrkorna – kulturarv och bebyggelsehistoria*, Ed. Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina, forskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet, Stockholm: 2008, s. 11-20.
- Lindblad, Jakob ”Kyrkorna 1860-1950”, *Sockenkyrkorna – kulturarv och bebyggelsehistoria*, Ed. Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina, forskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet, Stockholm: 2008, s. 291-324.
- Lindbeck, George A, ”Konciliets första session”, *Andra Vatikankonciliet i luthersk belysning*, Lutherska Världsförbundets skriftserienr 4, Ed. Ingebrand, Sven, Stockholm: 1970, s. 24-54.
- Lindstedt, Torbjörn, *Askims kyrka – inventering av Göteborgs kyrkobyggnader*, 2007.
- Ludwig, Matthias ”Utökad användning av kyrkor – Nyorientering i Tyskland”, *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst. En samtalsbok om ett förändringsskede*. Ed. Bexell, Peter & Weman, Gunnar, Skellefteå: 2008, s. 146-154.
- Lycke kyrka, 2000. Utgiven av Torsby pastorat.
- Martling, Carl Henrik, *Tjänst i heligt rum – handbok för kyrkvårdare*, Stockholm: 2002 (sjätte upplagans femte tryckning) (1975).
- Modéus, Martin, *Tradition och liv*, Stockholm: 2000.
- Morén, Kristoffer, ”Byggdes om till ’kompaktkyrka’”, *Kyrkans Tidning – Bygg och Fastighet*, nr 19, 8/5- 2014, s. 8-9.
- Niemeyer, Günther, *Julkrubban*, Stockholm: 1978.
- Niemeyer, Günther, *Påsklandskapet*, Kristianstad: 1983.
- Pedersen, Gerhard, ”Konciliets struktur och arbetssätt”, *Andra Vatikankonciliet i luthersk belysning*, Lutherska Världsförbundets skriftserie nr 4, Ed. Ingebrand, Sven, Stockholm: 1970, s. 11-23.
- Persenius, Ragnar ”Det heliga rummet i tjänsten inför Gud – erfarenheter från

- biskopsvisitationer”, *Gamla kyrkorum i en ny tid – arkitekter och teologer om kyrkorummets nutida användning*, Ed. Granberg, Gunnar, Uppsala stifts artikelseminarier om kyrkorummet år 2003, s. 49-58.
- Rappe, Axel, *Domus ecclesiae – studier i nutida kyrkoarkitektur*, Stockholm: 1962.
- Rehnberg, Bertil, ”Julbordet i ett västsvenskt prästhem – ett bidrag till julkrubbans historia”, *Julkrubban berättar – kulturarv och budskap i en helgtradition*, Ed. Rehnberg, Bertil & Kullvén Rehnberg, Lilian, Göteborgs stiftshistoriska sällskap, Göteborg: 1995, s. 43-54.
- Reichmann, Claes ”Kulturhistoriska bedömningar av tre antikvarier – Claes Reichmann”, *Stora kyrkor och små församlingar – nytänkande med idéer om framtiden*, Ed. Granberg, Gunnar, Karlstad: 2011, s 162-170.
- Samuelsson, Evert, *Något om kyrkan, skolan och gårdarna i det centrala Lycke*, Föreningen för historisk forskning i Torsby, Harestad och Lycke: 1998.
- Segeberk, Catharina, *Heligt och profant – ekumenisk samsyn*, supplement till *Tro och tanke*, Svenska kyrkans forskningsråd, Uppsala: 1996.
- Sjögren, Torbjörn, ”Kyrkorum och kyrkobyggnad – en paradigmskillnad”, *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst. En samtalsbok om ett förändringsskede*. Ed. Bexell, Peter & Weman, Gunnar, Skellefteå: 2008, s. 187-194.
- Sporrong, Ulf ”Kyrkan i landskapet”, *Sockenkyrkorna – kulturarv och bebyggelsehistoria*, Ed. Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina, forskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet, Stockholm: 2008, s. 59-72.
- Stengård, Elisabeth ”Upplevelsen av kyrkorummet”, *Svensk Kyrkotidning nr 41-42 / 2004*. Svenska Akademiens Ordbok, 1939.
- Svenska Akademiens Ordbok, 1935.
- Svenskt Gudstjänstliv årsbok 84, *Gudstjänst och vardag*, Laurentius Petri Sällskapet för svenskt gudstjänstliv 2009.
- Thyborøn menighedsråd, *Thyborøn Kirke*, utgiven efter invigningen av nybyggd kyrka 2011.
- Toll Koril, Katarina, ”Vad kännetecknar det levande kyrkorummet?”, *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst. En samtalsbok om ett förändringsskede*. Ed. Bexell, Peter & Weman, Gunnar, Skellefteå: 2008, s. 224-226.
- Vajta, Vilmos, ”De sacra liturgia”, *Andra Vatikankonciliet i luthersk belysning*, Lutherska Världsförbundets skriftserienr 4, Ed. Ingebrand, Sven, Stockholm: 1970, s. 125-160.
- Wessén, Elias, *Våra ord – kortfattad etymologisk ordbok*, Norstedt: 2002.
- Wennås, Olof, ”Helighetens vägran att försvinna”, *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst. En samtalsbok om ett förändringsskede*. Ed. Bexell, Peter & Weman, Gunnar, Skellefteå:

2008, s. 378-388.

Wikström, Ove, *Om heligheten - och dess envisa vägran att försvinna*, Stockholm: 2003.

Åman, Anders ”Restaureringar och receptionshistoria 1860-2000”, *Sockenkyrkorna – kulturarv och bebyggelsehistoria*, Ed. Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina, forskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet, Stockholm: 2008, s. 325-341.

e-källor

Bibliska figurer <http://www.bibliskafigurer.se/> 19.04.2014.

<http://www.bibliskafigurer.se/sida1.html> 19.04.2014.

Svenska Kyrkans hemsida 20.01.2014

<https://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?di=906973>.